

BEGRAVELSESSKIKKE OG KIRKE-
GAARDSFORHOLD
I KØBENHAVN I ÆLDRE TID

FESTSKRIFT
I ANLEDNING AF
VESTRE KIRKEGAARDS
50-AARS BESTAAEN

DEN 2. NOVEMBER 1920

UDGIVET AF

KØBENHAVNS BEGRAVELSESVÆSEN

INDEHOLDENDE

BEGRAVELSESSKIKKE OG KIRKEGAARDSFORHOLD
I KØBENHAVN I ÆLDRE TID

AF RAADSTUEARKIVAR, DR. PHIL. VILLADS CHRISTENSEN

OG

VESTRE KIRKEGAARD 1870—1920

AF DIREKTØR FOR KØBENHAVNS BEGRAVELSESVÆSEN A. BERG

KØBENHAVN

TRYKT HOS NIELSEN & LYDICHE (AXEL SIMMELKLÆR)

1920

INDHOLD

BEGRAVELSESSKIKKE OG KIRKEGAARDSFORHOLD I KØBENHAVN I ÆLDRE TID

	SIDE
INDLEDNING	1
I. BEGRAVELSESSKIKKE OG REGERINGSFORANSTALTNINGER	
1. REFORMATIONSAARHUNDREDET	3
2. BEGRAVELSESFORORDNINGEN 1682	12
3. PESTEN 1711 OG LIGBÆRERPRIVILEGIET	19
II. INDENBYS KIRKEGAARDE	
1. DE GAMLE BEGRAVELSESPLADSER	27
2. DE FØRSTE ASSISTENSKIRKEGAARDE	41
3. AFSKAFFELSE AF INDENBYS BEGRAVELSER	47
III. UDENBYS KIRKEGAARDE	
1. FATTIGKIRKEGAARDENE, DE MILITÆRE KIRKEGAARDE OG JØDERNES KIRKEGAARD	53
2. ASSISTENS KIRKEGAARD	59
IV. FORORDNINGEN 1860	73
HENVISNINGER	79
VESTRE KIRKEGAARD	81

DE Følelser, hvormed de efterlevende steder deres afdøde til Jorden, har vel overalt og til alle Tider været de samme: Følelsen af Sorg og Savn, for nogles Vedkommende mildnet ved Haabet eller Forvisningen om, at Adskillelsen ikke er evig. Ved Gravlægningens højtidelige Form har man søgt at give Udtryk for sin Opfattelse af Livets og Dødens Betydning; og enkelte af de Begravelsesskikke, som derved er opstaaede, har bundet saa dybt i det menneskelige Sind, at de har overlevet Aartusinder. I Stenalderens Gravhøje hviler vore Forfædre, som alle Slægterne efter dem, med Øjet vendt imod Morgenens Gry. Og saaledes gravlægges endnu de døde paa enhver Kirkegaard i Danmark: i Retning med Solens Bane, med Fødderne mod Øst og Hovedet mod Vest. De Mindeord og Trøsteord, som tales ved Graven, har vel ogsaa altid haft omtrent samme Indhold og Hensigt; og Sørgefesten for den døde — Arveøl eller Sjæleøl, som den kaldtes her i Norden — er ligeledes fællesmenneskelig og urgammel.

Men de mere overfladiske Skikke og Ceremonier har skiftet stærkt i Tidernes Løb. Livsanskuelserne har ændret sig og Religionerne afløst hverandre, Moden har her som allevegne gjort Menneskene til sin Slave, og Forfængelighed og Pralesyge har ved Begravelsesceremoniellet fejret store Triumfer. Det er Omskiftelserne i dette ydre Apparat og de københavnske Begravelsespladsers Historie, vi i det følgende skulde dvæle ved.

I. BEGRAVELSESSKIKKE OG REGERINGSFORANSTALTNINGER

1. REFORMATIONSAARHUNDEDET

I den katholske Middelalder ofredes kun lidet Udstyr paa Begravelser. Middelalderens Aandsretning var spiritualistisk: Mennesket var først og fremmest en Sjæl og Legemet kun det underordnede. Den bortfarne Sjæl kunde man hilse og hjælpe ved Ringning med Kirkeklokkerne, den saakaldte »Sjæleringning«, paa selve Dødsdagen. Men det efterladte Legeme betragtedes som noget urent, der straks blev overgivet til Kirkens Varetægt og hurtigst muligt skulde skaffes af Vejen. Jordfæstelsen fandt derfor Sted ganske kort efter Dødsfaldet, i Reglen allerede den næste Dag. I den ene Nat, Liget stod over Jorden, holdtes en Vigilie eller Ligvagt over den døde; der brændte Lys i Værelset, og en gejstlig Person og nogle af de nærmeste Slægtninge vaagede derinde. Om noget stort Traktement kunde der ikke blive Tale hverken ved Ligvagten eller ved Begravelsen den paafølgende Dag; det vilde stride alt for meget mod Handlingens hele kirkelige Præg, og desuden var Tiden for knap til at træffe de nødvendige Forberedelser. — Ligkister brugtes kun sjældent. I Almindelighed blev den afdøde baaret til Graven liggende paa Baaren med et Ligklæde over sig, men med Ansigtet ubedækket. Ligbærerne bar Baaren paa deres Skuldre, og Bundstykket i Baaren fulgte med den døde i Graven.

Det hørte til de middelalderlige Broderskabers Pligter at bistaa hverandre ved Dødsfald. Enhver skulde borthæres af sine Standsfæller — Laugsbrødre eller Gildesbrødre —, og ligeledes skulde disse deltage i Vigilien hos den døde. Det hedder saaledes i de københavnske Skrædderes Laugsskraa fra 1275: »Naar Broder eller Søster bliver død, da skulde fire Brødre, som tilsiges, vaage over Liget om Natten og alle Brødre følge Liget til Kirken, og skal ingen bortgaa, førend Liget er jordet«. ¹⁾ Og i en Skraa for det tyske Kompagni i København 1382 paalægges det Oldermændene at udvælge otte af Broderskabet til at vaage over den døde og andre otte, som skal bære ham til Kirken, og enhver Broder skal staa ved Graven, indtil Liget er begravet. ²⁾ — Sørgedragten var i den katholske Tid en Efterligning af Munkenes og Nonnernes Dragt. Mændene gik i deres lange Kappe

med Hætten slaet op, og Kvinderne tilhyllede deres Ansigt ved at bære Kaaben, eller i Mangel heraf et Skørt, over Hovedet. Sorgens Farve var fra ældgammel Tid Sort, saaledes som det allerede nævnes i den bekendte Fortælling om Thyre Danebod, der lod Hallens Vægge drage med sort Klæde, da hendes Søn Knud Danaast var død. Af Folkeviserne ses dog, at ogsaa Hvidt i Middelalderen kunde bæres som Sørgedragt, saaledes af Visen om Aksel Thordsen og Skøn Valborg:

Jomfruer, aflægger nu Silke rød
Og bærer de hvide Lin!
Hagen, Kongens Søn, er nu død,
Og Aksel, kær Herre min.

Den døde bortbæres.

Middelalderligt Kirkemaleri. Efter Troels-Lund:
Dagligt Liv i Norden Bd. XIV.

I Middelalderen som senere søgte man helst sit Hvilested inde i selve Kirken, og, hvor dette ikke kunde lade sig gøre, saa nær ved Kirkens Sokkel som muligt. Her var Pengespørgsmaalet det afgørende. Om Udgravningen af den middelalderlige Sct. Klemens Kirkegaard i København skriver Lærer H. N. Rosenkjær: »I hele Grunden uden for Kirken var der Kirkegaard med Grave. I et Bælte paa c. 15 Fod nærmest Kirken har været lagt Lig een Gang i hver

Grav. — Jo længere man kom bort fra Kirken, desto hyppigere er Begravelser fulgt efter hverandre paa samme Sted, og desto dybere er der derfor gravet ned i Leret. Ens Evne og Vilje til at betale til Kirken under en eller anden Form har vel nok været bestemmende for, hvor langt ude man skulde lægges«. ¹⁾ — Uden for Kirkegaardene begravedes kun de af Kirken udstødte samt, ligesom senere, Selvmordere og Forbrydere.

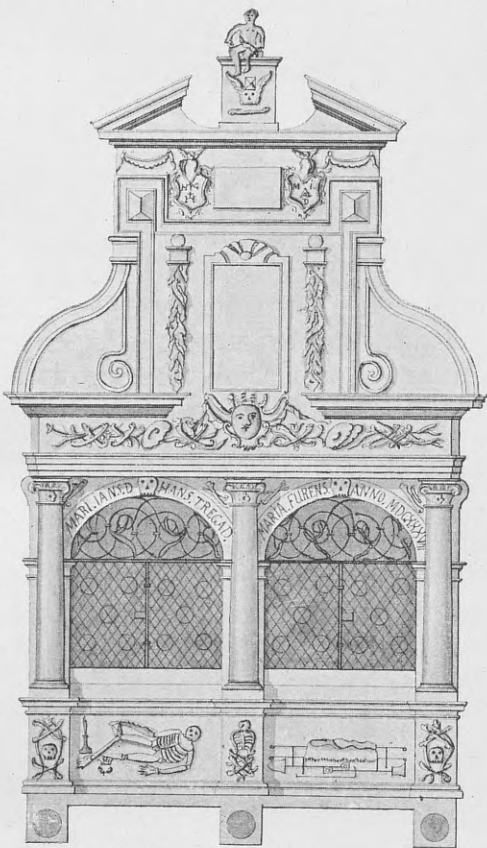
Kirkegaardene frededes og plejedes med Omhu. En særlig Afdeling af dem hed Urtegaarden, og den har vel i den katholske Tid været Kirkens Blomsterhave. Senere indtoges ogsaa Urtegaardene til Begravelser; det skete saaledes for Helliggejstes Kirkes Vedkommende i Aaret 1607, da Kristian IV tillod, at Urtegaarden norden for Kirken, den gamle Klosterhave, blev benyttet til Udvidelse af Kirkegården, der var »ganske snæver og eng« og desuden helt opgravet i den sidste

Pestilenses Tid.¹⁾ Pladserne i Urtegaarden var finere og dyrere end paa den almindelige Kirkegaard og holdtes afsondrede fra denne ved særlig Indhegning. Det hedder saaledes i et Reglement fra 1683: »De, som begravnes i Urtegaardene eller andre paa Kirkegaardene indhegnede Pladser, betaler« osv.²⁾ Forskellen mellem Urtegaarde og Kirkegaarde blev først officielt afskaffet i 1760, da Kongen befalede, at »Urtegaarde og andre Kirkegaarde skulle anses uden Forskel og alle kaldes ved det Navn Kirkegaard«. — Paa den Tid havde Ordenes Betydning dog ændret sig noget. Det var bleven Sprogbrug at kalde den hele omkring Kirkens liggende Plads for Urtegaarden, medens de Begravelsespladser, der laa adskilte fra Kirken eller helt uden for Voldene, kaldtes Kirkegaarde.³⁾

Saa længe Kirkegaardene endnu ikke var helt omhegnede med Mur, gik der en Grøft uden om dem, og over denne førte den saakaldte Kirkerist, en Tremmebro, der var beregnet paa, at Svin og andre løsgaaende Dyr ikke kunde komme over den. Helliggejstes Kirkerist eller Frue Kirkes østre og sydvestre Kirkerist omtales oftere endnu i 16. Aarh.; men derefter er de gaaet af Brug i København. Ved enkelte Landsbykirkegaarde ligger de derimod endnu paa deres gamle Plads.

Da de smaa Kirkegaarde maatte udnytttes stærkt, og den nye Grav bestandig blev gjort noget dybere end den foregaaende, for at den døde kunde lægges paa frisk Ler, kunde det ikke undgaaes, at der stadig gravedes Menneskeknokler op. Et Benhus, hvori disse Knokler kunde henlægges, hørte derfor med til Kirkegaarden. Ved Nikolaj Kirke lod Købmand Hans Trægaard († 1641) opføre et Benhus, »Gud til Ære og afdøde christne Menneskers opgravne og adspredte Ben til Hvile og Forvaring«. ⁴⁾ Det var en fin Sandstensbygning, der stod op mod Taarnets nordre Side, hvor endnu den tilmurede Dør ses mellem

Nikolaj Kirkes Benhus.
Efter Tegning i Bymuseet.

de to svære Støttesten. Efter dette Benhus blev en Afdeling af Kirkegaarden siden kaldet Benhuskirkegaarden.

Kirkegaardene brugtes i Middelalderen som en Slags offentlige Pladser. Paa Nikolaj Kirkegaard holdt de oprørske Borgere Raadslagning i 1294 efter et mislykket Angreb paa Slottet, og en Forsamling paa St. Klemens Kirkegaard nævnes 1479. Kong Hans holdt Retterting paa Kirkegaardene, saaledes 1489 paa Vor Frue Kirkegaard og 1491 paa Helligøjstes. Det er som en sidste Levning af denne gamle Skik, naar i 1689 Kirkegaardene anvises til Alarmpladser for Brandvæsenet, der her skulde samles i Tilfælde af Ildebrand.¹⁾

Reformationen, som paa alle Punkter betød en Svækkelse af det religiøse Liv, betog ogsaa Begravelserne en stor Del af deres kirkelige Præg. Det gjaldt nu om at fjerne sig saa langt som muligt fra de katholske Skikke og dristigt at sætte sig ud over alt, hvad der i Pavedømmets Tid var holdt i Hævd. Et Udslag heraf blev de flotte Begravelser og de forsømte Kirkegaarde. Sjøleringningen blev forbudt, og Ringningen paa selve Begravelsesdagen blev indskrænket. Vigilierne blev til lystige Sammenkomster, hvor Fylderier med Mad og Drikke gik i Svang. Og Kirkegaardene, der i den katholske Tid var bleven kærligt passede og plejede, fik Lov at henligge i Vanrøgt og Forfald, skyede af de levende for deres Uhyggeligheds Skyld. Det blev endog efter Reformationen forbudt at have Kors paa Gravene;²⁾ og saa vilig var man i Kirkebruddets første Aar til at sætte sig ud over alle gamle kirkelige Skikke, at det i en Forordning fra 1539 kan siges, »at naar nogen dør, da slæber de dem til Jorden som med et andet Bæst«. ³⁾

En af de gamle Skikke, som først blev brudt, var den hastige Begravelse, Jordfæstelsen paa den første eller anden Dag efter Dødsfaldet. Selve Reformationens Indfører, Kong Kristian III, blev først begravet 6 Uger efter sin Død, og hans Rigshovmester Esge Billes Lig stod 5 Dage over Jorden, inden det i 1552 blev bisat i Helligøjstes Kirke. Moden udviklede sig med rivende Hast, og det blev regnet for en Ære for den afdøde at staa længe over Jorden. Snart var 14 Dage det sædvanlige for Adelsmænd, medens Kvinder kunde nøjes med en Uge; men Tiden udstraktes stedse mere og mere. En Mand af den gamle Skole som Kansleren Johan Friis, der døde 1570, kæmpede forgæves imod denne Skik. »Intet tjener de døde Legemer bedre«, sagde han paa sit Dødsleje, »end at de med det allerførste kommer i Jorden til deres Hvilested. Jeg befrygter saare, at Gud skal engang straffe Danmark, besynderlig Adelen og de rige, for saadan unyttig, hovmodig Prang, som de driver i de dødes Jordefærd«. Men alle Advarsler var frugtesløse. Snart saa man Eksempler paa, at fornemme

Lig stod ubegravede i flere Maaneder, og i den kalundborgske Reces 1576 forsøgte Regeringen at dæmme op imod denne Uskik som imod al den anden Overdaadighed, der efterhaanden havde indsneget sig ved fornemme Begravelser. Det siges her,¹⁾ at Liget ofte staar et Fjerdingaar og længere over Jorden, at der anvendes Kister af Bly og Tin, beslaaede med Sølv og Guld, som tilligemed Kisterne nedsættes i Jorden, at mange store Lys bruges ved Ligbegængelserne, og at der sker stor Overflødighed med Mad og Drikke, førend Gudstjenesten holdes og Liget begravet. Forordningen bestemmer derfor, at der ikke maa hengaa over 6 Uger mellem Død og Begravelse, og en Forordning af 12. Maj 1602 indskrænkede Tiden yderligere til 2 Uger. Fire Dage senere har Sigvard Grubbe noteret i sin Dagbog, at hans Svigermoder Fru Mette Ulfstand er bleven begravet med stort Følge af 36 Adelsmænd og 88 adelige Damer. »Og det var den sidste Begravelse, som foregik efter gammel Skik, saaledes at adelige Lig stod seks Uger over Jorde. Nu varer det kun i to Uger«. ²⁾ Men Sigvard Grubbe fik ikke Ret i, at hans Svigermoder blev den sidste, som nød denne Ære. Den nye Forordning blev som saa mange andre ikke overholdt, og Regeringen maatte snart gøre Indrømmelser igen. I 1632 blev der tilstaaet Adelen 3 Uger; det betød i Praksis, at den brugte 4, og for særlig fremragende Mænds Vedkommende endog langt mere. I 1676 forefaldt i København tre fornemme Begravelser: Mogens Friis til Frisenborg blev bisat i Trinitatis Kirke, Cort Adeler i Holmens og Niels Rosenkrantz i Nikolaj Kirke. Deres Lig havde staaet over Jorden i henholdsvis 28, 13 og 24 Uger.

Det var naturligvis særlig i de højere Stænder, at de nye Moderetninger fandt Indgang, medens det menige Folk med sin større Vedhængen ved det gamle endnu i mange Slægtled vedblev at holde fast ved de katholske Begravelsesskikke. Endnu i 1578 kunde Magistraten i København fastslaa den gamle Regel: Intet Lig maa blive staaende over Jorden længer end een Nat. ³⁾ Efterhaanden smittede dog Eks-emptet fra oven, og Regeringen maatte atter i nogen Maade give Køb. I en Forordning om Begravelser blandt Folk af borgerlig og gejstlig Stand 1656 hedder det, at de fornemstes Lig ej maa staa ubegravede længere end til den sjette Dag, de andres til den tredie eller fjerde Dag i det længste; og var der smitsom Syge i Byen, skulde Begravelserne yderligere fremskyndes. ⁴⁾ I 1682 bliver Fristen sat til i det længste otte Dage; men det fastholdes dog som Grundregel, at Ligene skal bestædes til Jorden det allersnarest, ske kan. ⁵⁾

I Recessen 1576 ivres mod de pragtfulde Ligkister af Metal med Beslag af Sølv eller Guld. Saadanne har altsaa allerede da været i Brug blandt Adelen, men bliver nu ganske forbudte. Derimod tillades

det enhver, »at lade gøre og tilfly en ærlig Trækiste af Fyr eller Eg, hvilket denne selv godt synes«. Efter den Tid har da nok Brugen af Ligkister været almindelig i Danmark.

Ved Kisternes Indførelse mistede Baaren, paa hvilken den døde laa, tildækket af Ligklædet, sin egentlige Betydning. Dog gik den ikke derfor straks af Brug; man satte Ligkisten oven paa Baaren, og Ligbærerne løftede den som sædvanlig op paa deres Skuldre. Saaledes bortbærer endnu Skipperligbærerlauget i Kerteminde sine afdøde Medlemmer. — Kun ganske undtagelsesvis blev den afdøde kørt til

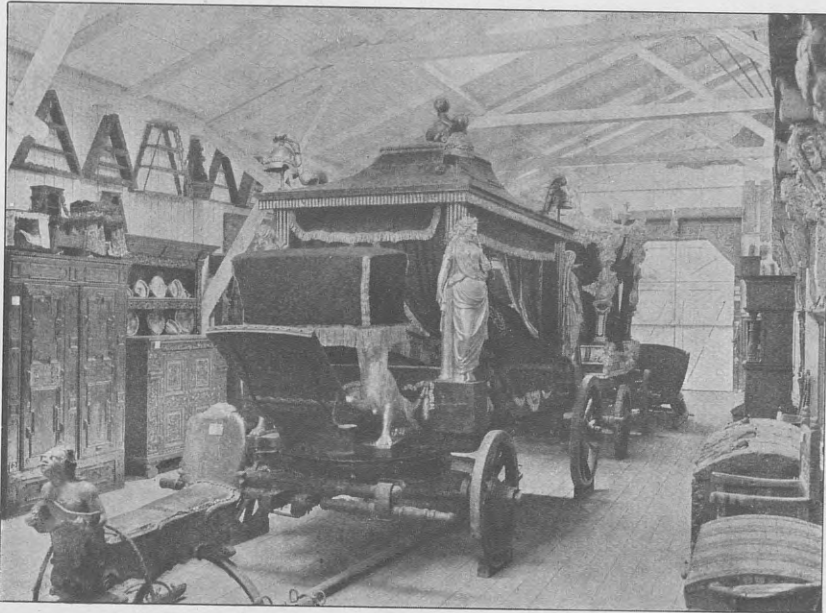

En Sømandsbegravelse i Kerteminde 1913.

Fotogr. af C. Møller.

sit sidste Hvilested. Den første Begravelse af denne Art, der kendes i København, fandt Sted i 1566 og beskrives saaledes af et Øjenvidne: »Blev salig Sidsel Niels Parshjergs Lig begravet her i Byen idag og fik en herlig Begravelse, og gik der fire Heste for Vognen, som Liget stod i, og var de alle fire brune, og var Hestene klædt med sort Engelsk hart ad ner til Jorden«. ¹⁾ Ti Aar senere ivrer den kalundborgske Reces ogsaa mod denne nye Skik. Den forbød dog ikke Anvendelse af selve Ligvognen, men derimod »den forgængelige Overflødighed« at behænge de Heste, som gik for Vognen, med det kostbare sorte engelske Klæde. — Forbilledet for Ligvognen, som den har holdt sig helt op til vore Dage, var den Tids adelige Fruervogn med dens fire Hjørnestolper, Himmel og Omhæng. Den var oprindeligt kun et Led i det prunkende Optog, og praktisk Betydning fik den først, da Kirkegaarde blev indrettede uden for Byen.

Recessen bestemte endvidere, at der ved Begravelser ikke maatte bruges mere end 12 Vokslæs »udi det allermeste«, og intet af dem maatte veje mer end et halvt Lispund. Og derpaa gaar den i kraftige Udtryk løs paa de store Begravelsesgilder, som nu var kommen paa Mode. Det gik saa vidt, at »en stor Part af Folket komme drukne og fulde til Kirken og forholde dennem fast uskikkelige med Bulder og Skrig, hvormed undertiden Gudstjeneste saa forhindres, at Præsterne med stor Nød kunde fuldøre deres Befalinge«. Derfor bliver det

Gamle københavnske Ligvogne.
Fotografi fra Frilandsmuseet i Lyngby.

nu strengelig forordnet, at alle saadanne fornemme Begravelser skal foregaa om Formiddagen og være tilendebragte, før Klokken slaar tolv. Bagefter skal det staa enhver frit for at bede sine Venner hjem hos sig til Værtsskab, dog at de holder sig til »Maadelighed med Mad og Drikke«. — Den fastsatte Bøde for Overtrædelse af disse Bestemmelser var ganske drabelig — 1000 Rigsdaler til nærmeste Hospital.¹⁾

Det var særlig den adelige Pragtsyge og Luksus, som Recessens Bestemmelser var rettet imod; men at ogsaa de borgerlige Begravelser maatte holdes under Tugt og Ave fremgaar af den før nævnte Magistratsvedtægt for København 1578. Ogsaa blandt Borgerskabet var der »stor Uskikkelighed«, som nu skulde aflægges »under højeste Peen og Straf«.

Der maa ikke ringes for længe med Kirkeklokkerne, »paa det at sjugt og skrøbeligt Folk ikke skulde derfor forskrækkes, som tit her til sket er; thi lang Ringen er den afdøde intet gavnligt, ej heller den nem nytteligt, som igenleve«.

»Det er og nok, at der efter et fornemt Lig af Borgerne ganger 3 Par Sørgekvinde og efter et gement Lig 2 Par; og de skulde drage deres Hovedsmue-Kaaber (Hættekaaber) og ikke andet«. ¹⁾

»Den unyttige Sædvane, som baade de Sørgekvinde og andre have, som følge Lig, at gaa ind i Husene at trøste og lade sig skænke, den skal her efter baade med Indgang og Skænk aldeles være afskaffet, og aleneste de næste Venner og Blodsforvante, som følge næst Liget til Kirken, de skulde samles uden for den afdødes Dør; og hvilke af samme Næstforvanter, som ville gøre den efterladendes bedrøvede den Ære at følge tilbage igen, maa gøre deres Reverens uden for Døren og saa hver at gaa sin Vej uden Skænk og Indbud«.

Det var en tiltalende Begravelsesskik, som denne sidste Bestemmelse søgte at indføre. Om den nogensinde er trængt igennem, er vel tvivlsomt, og i hvert Fald blev den ikke af lang Varighed. I 1610 klager Magistraten paany over, at hele Ligfølget bedes ind i Huset baade før og efter Begravelsen, og den vover nu ikke at fastholde sit klare Standpunkt fra 1578, — at man gør sin Reverens uden for Døren, og derpaa gaar hjem —, men maa tillade, at der indbydes 6 eller 7 Mandspersoner af den nærmeste Slægt og fire Par Kvinder med Kaaberne over Hovedet og ingen flere. ²⁾

Disse Sørgekvinde med Hætter eller Kaaber over Hovedet blev lejede til at følge efter Kisten, ligesom Skoledisciple med en Hører gik foran. Forordningerne søgte stadig at regulere disse Skikke og holde igen paa Overdrivelserne. En Vedtægt fra 1577 fastsatte den Betaling, der skulde ydes, naar een Lejse (Klasse), to Lejser eller hele Skolen gik foran Liget. En Lejse maatte ikke være paa mindre en 20 Par Peblinge; og der tilføjes den kuriøse Bestemmelse, at Skolemesteren og Peblingene maa tage Ligklædet i Pant, indtil de har faaet deres Betaling. ³⁾ I 1624 fastsættes, at kun Gejstlige og fornemme Borgere maa have hele Skolen og 4 Par Sørgekvinde med ved Begravelser; de andre maa kun have en eller en halv Lejse og to Par Sørgekvinde. ⁴⁾ — Medens Sørgekvinde gik af Brug ved Aar 1700, holdt Skikken med Peblinge i Ligfølget sig et halvt Aarhundrede længer. Det var bleven Mode, at de, i sorte Klæder og med Flor om Hatten, parvis gik efter hver Vogn i Følget, hvorfor hver af dem fik 1 eller 2 Mark. Da Biskop Hersleb klagede over, at mange Disciple derved forsømte deres Læsetimer, og at de faldt i Fristelse, naar de fik Penge mellem Hænder, blev denne Skik afskaffet ved Reskript 21. Juli 1752.

Tidens Hang til Overdrivelse viste sig ogsaa i de svulstige Ligprædikener, som tilsidst udartede saaledes, at Kristian IV maatte skride ind imod den. Da han havde bragt i Erfaring, »hvorledes sig stor Misbrug skal tildrage, idet Præsterne her udi Riget i deres Ligprædikener en stor Tid unyttig tilbringer med at opregne den dødes Liv, Levnet og Legender og det tit og ofte for deres Interesse højere udfører og berømmer end vel sømmende«, paalægges det dem i 1624 at holde Maade i Opregnelsen af den dødes Bedrifter og ikke udføre dem videre, end Sandheden kan taale.¹⁾

Først og sidst kæmpede Regeringen dog mod det Fylderi, som enhver større Begravelse gav Anledning til. Det begyndte allerede i selve Dødsnatten, da der holdtes Ligvagt eller Vaagestue over den døde, hvilket ikke gik af uden Drukkenskab. En Udlænding skriver om Forholdene i Danmark paa Kristian IV.s Tid, at »naar nogen dør, saa græder og jamrer man ikke, men ler, spiser, drikker og danser rundt omkring Liget«. ²⁾ Det var dog ikke Regeringens Skyld. I 1624 forbød en Forordning, »at ingen Fylderi, Æden eller Drikken holdes i Huset eller Ligstuen, og ingen Øl gives uden alene til Tørst og Nødtørft, og det uden Ligstuen«. ³⁾ I 1631 hedder det paany, at den usømmelige Nattevagt og Drikken i Vaagestuen eller over Liget skal være afskaffet. ⁴⁾ I 1656 blev endelig Vaagestuer aldeles forbudte, — men uden Resultat, som senere Gentagelser og Forbudet viser.

Efterhaanden som Fristen for Begravelsen forlængedes, blev der mere og mere Lejlighed til Sammenkomster og Fester. Der holdtes Gilde naar Liget blev klædt, naar det blev lagt i Kiste, og ikke mindst den Dag, det blev begravet; og i al den Tid, det stod over Jorden var der almindeligt Rykind i Sørgehuset, hvor enhver nysgerrig kunde gaa ind fra Gaden, beundre det pyntede Lig og smage paa Husets Likør og Konfekt. Under Københavns Belejring 1659 var det en Adspredelse for de hollandske Søofficerer at gaa ind i Ligstuer og nyde det pragtfulde Skue, som de ikke var vante til fra deres eget Hjemland.

En fransk Gesandt har fra et Ophold i Danmark i 1629 givet en Beskrivelse af, hvorledes en Jordefærd gik for sig. Kisten var dækket af et sort Fløjlstæppe og blev baaret af 12 sortklædte Mænd. Foran gik Skoledisciple med deres Hører og sang danske Salmer, bagved gik Arvingerne i lange sorte Kapper, som laa i tre Folder op over Hovedet. Efter dem kom andre Slægtninge og Venner. Kvinderne, som bar hvidt Hovedtøj, fulgte først i nogen Afstand derefter. Til Kirken vandrede Følget parvis; men efter Begravelsen gik de i Uorden tilbage til Sørgehuset, hvor et Maaltid var beredt. Her satte de sig alle til Bords og drak paa den afdødes Sundhed efter Landets Skik. ⁵⁾

2. BEGRAVELSESFORORDNINGEN 1682

Det var saa langt fra, at den ulykkelige Krig mod Sverrig og Danmarks Nederlag virkede hen imod at stække Tidens Lyst til Luksus og Overdaadighed. Nu under Enevælden blev Prunk og Pragt først ret sat i System. Ceremonivæsenet blomstrede som aldrig før, og Rangsygen pressede den ene frem foran den anden.

Ogsaa paa Begravelsesvæsenets Omraade kom der nu nye Moder op. En Tidlang var det saaledes Skik, at fornemme Begravelser skulde foregaa om Aftenen ved Fakkelskin. Paa den Maade begravedes Grif-fenfelds Hustru d. 13. Juni 1672 og Stadshauptmand Frederik Thuresen d. 16. Maj 1675. En samtidig tysk Forfatter fremhæver disse natlige Begravelser som særlig karakteristiske for København. Vinduerne i de Gader, som Ligtoget skulde passere, var illuminerede, og Kisten ledsagedes af Stanglygter.¹⁾ Men i det følgende Aarhundrede vendte man atter tilbage til Begravelser i Dagslys. — Den fremtrædende Rolle, som de sørgeklædte Kvinder tidligere havde spillet i Ligfølget, slog over i den modsatte Yderlighed, at Kvinder aldeles ikke maatte vise sig i Følget. Brugen af Ligvogne blev almindelig, og snart kom det dertil, at ogsaa Følget blev befordret i Vogne, som af Sørgehuset stilledes til Disposition. Selv Lighbærerne kørte i to Kareter foran Ligvognen, en Skik, der først afskaffedes i 1791, da det blev forordnet, at Lighbærerne parvis skulde følge til Fods straks bag efter Ligvognen.²⁾ Men fra den ældre Tids mere pragtfulde Begravelsesoptog lever endnu Mindet om Bedemændenes gemyttlige Kommandoraab: »Kør frem med Kareterne! Ligvognen er betalt.«³⁾

Men samtidig med, at den nye Enevælde gik i Spidsen med Hensyn til Glimmer og Pragt, vaagede den nøje over, at ingen af Under-saatterne tillod sig mere i den Retning, end der tilkom netop ham. Ogsaa ved Begravelser var Ceremoniellet foreskrevet indtil de mindste Detailler, og Rangforordningen skulde ogsaa her nøje overholdes. Grundlaget for Begravelsesvæsenet i hele Enevoldstiden var Kristian V.s Forordning af 7. Nov. 1682.

I 30 Paragraffer giver dette omfangsrige Aktstykke de mest indgaaende Forskrifter for, hvad man maa og hvad man ikke maa foretage sig ved en Begravelse. At Ødselheden og Pragtsygen var steget til en urimelig Højde, faar man et levende Indtryk af gennem Forordningen. Men først og sidst viser den os, at vi nu befinder os i Rangvæsenets blomstrende Tidsalder; thi hele Begravelsesreglementet er bygget over Kristian V.s Rangforordning.

Gehejmeraader, Grever, Friherrer og Ober-Charger maa lade deres

Kister overtrække med Fløjl; andre Rangspersoner, Adelige, Magistratsmedlemmer og Gejstlige maa bruge Overtræk af Bay, Klæde eller Læder; de øvrige maa intet Betræk anvende paa Kisten. Brugen af dobbelt Ligkiste er forbeholdt Adelige, Rangspersoner, den gejstlige og verdslige Øvrighed og graduerede Personer; dog kan ogsaa en Borger faa to Ligkister, naar det for Øvrigheden godtgøres, at Dødsboet er gældfrit og ejer i det mindste 6000 Rdlr. Egetræsligkister maa kun bruges af dem, der har murede Begravelser, og det Fløjls Ligklæde med et hvidt Kors i kun af dem, der er benaadede med Titel af »velbyrdig«. Borgerlige Lig maa ikke staa over Jorden længer end 8 Dage; men Adelige og Rangspersoner faar Respit i 3 Uger.

Andre af Forordningens Bestemmelser tager Sigte paa at indskrænke Overdaadigheden i det hele taget. Til Ligklæder maa kun bruges Kattun eller hjemmegjort Lærred. Der maa kun være 8 Haandgreb paa Kisten, og Plader og Forsiringer skal være af Messing eller Jern, uden Forsølving eller Forgyldning. Liget skal klædes af Husets egne Folk, eller der maa i det højeste bedes to andre Kvinder dertil, som skal forrette det »uden nogen Skænkning, Spise eller Konfekt«. Vaagestuer skal være afskaffede, Drage-Fruer maa ikke bestilles til Sørgehuset, og Bud om Dødsfaldet maa kun sendes til den nærmeste Slægt. Nogen Beværtning med Mad og Drikke maa ikke finde Sted hverken før eller efter Begravelsen. Ligfølget maa kun bestaa af Arvingerne og den nærmeste Slægt samt desforuden af 6 Par Mandfolk i det højeste, men aldeles ingen Kvindfolk. Af Ligbærere maa ikke bruges flere end højst 36, og ingen maa særlig bedes til at gaa ved Siden af Liget. Kirkeklokkerne skal begynde at ringe Kl. 12 og holde op senest Kl. halvto. Liget skal være i Kirken Kl. 1, og Ligprædiken maa ikke vare længer, end at Følget kan være ude af Kirken Klokkeren halvgangen fire. Hvis Klokkeren, nogen til Vilje, holder Klokkeren op, skal han have sit Embede forbrudt. Naar Liget om Aftenen i Mørke føres fra Kirken til Graven, maa der ikke bruges fler end 12 Lygter. Ingen Vokslys maa bæres foran Kisten paa Gaden eller brænde omkring den i Ligstuen eller paa Kirkegulvet. Vaabenskjolde maa kun opstilles og bæres for dem, der er berettigede til at føre Hjelm og Skjold; Epitafier i Kirken maa ikke koste over 300 Rdlr. og maa kun indeholde en Inskription men ikke noget Kontrafej; og ingen »unyttige« Vers maa skrives eller trykkes til nogen Begravelse uden Arvingernes skriftlige Tilladelse.

Af alt det, som her forbydes, faar man en Forestilling om, hvad der tidligere havde været Skik og Brug. Der har sikkert været nok for en nøjeseende og velmenende Regering at skære bort af.

Men det var jo ikke Skik og Brug i de Tider at overholde Forord-

ninger, og Regeringen har formodentlig været forberedt paa, at ogsaa denne vilde blive overtraadt. Den viste sig i hvert Fald særdeles langmodig mod Overtræderne og ikke uvillig til at slaa af paa de strenge Fordringer. Allerede faa Maaneder efter Forordningens Udstedelse maa Politimester Klavs Rasch indberette adskillige Brud paa den, og særlig dette, at Bestemmelsen om Egekister ej bliver overholdt. Der er adskillige, skriver han, som hverken er i Rangen eller af Adel og »aldeles ingen Frihed eller Rettighed haver til Egekister for deres døde Legems Betjening, mere end som det ringeste Tjenestebud eller Baadsmand udi saa Maader haver«, og som alligevel benytter saadanne Kister. Kongen resolverer da, at de, som allerede har deres Egekister færdige, maa beholde dem, og endvidere tillades det alle, som begravnes i Kirkerne eller Urtegaardene, at bruge Egekister. — Det var det første Tilbagetog fra Forordningens strenge Bestemmelser, og det kom allerede d. 3. April 1683.

Bryderierne med disse Egetræskister er i det hele karakteristiske for Regeringens Vankelmodighed, for dens Lyst til Indgreb paa alle Omraader og for dens Svaghed, naar den mødte Modstand. I 1717 udgik en særlig Forordning om Egekister. Den skulde tjene et dobbelt Formaal, dels hemme den »unyttige Overdaadighed, som endog udi disse besværlige Tider gaar i Svang blandt Vores kære og tro Undersaatter«, dels give dem, som kunde taale større Udgifter, Lejlighed til »noget til det gemene Bedste at kontribuere«. Forordningen opfyldte det første Formaal ved i § 1 kategorisk at forbyde al Brug af Egekister. Derpaa tillader den i § 2 enhver, som ønsker det, at benytte Egekister imod derfor at betale 2 eller 4 Rdlr. efter sin Stand. I København skulde i den Anledning alle Ligkistesnedkere opkaldes paa Raadstuen og tages i Ed, at de herefter ingen Egekister udleverer til nogensomhelst, før der er forevist Kvittering for, at Afgiften er betalt.¹⁾

I 1737 vendte man dog tilbage til den gamle Bestemmelse fra 1682, at Egekister kun maatte bruges af dem, der havde murede Grave, og i 1807 blev endelig Brugen af Egekister fuldstændig forbudt.

Ogsaa paa omtrent alle andre Punkter blev Forordningen af 1682 ignoreret. I 1705 indberettede Politimester Ole Rømer til Kongen, at der ved Johan Sylings Begravelse var begaaet flere Lovovertrædelser til et samlet Bødebeløb af 230 Rdlr. Liget havde staaet ubegravet 9 Dage over Tiden, og Kisten var betrukket med Bay. Politimesteren afventer nærmere Ordre, om han skal inddrive disse Bøder eller ej, men erindrer samtidig om, »at alle Begravelses-Forordningens Bøder ere temmelig store, og at de næppe nogen Tid ere betalte«. En Del er bleven eftergivne, og en Del har »for visse Vanskeligheders Skyld

ganske henhvilet, ved hvilken Anledning adskillig Overdaad i Ligbegængelser sig har indsneget«. Det synes altsaa, at alt i det væsentlige er forblevet som før 1682, og at Regeringen har ladet det gaa upaataalt hen. — Ogsaa Ligkistebeslag faldt ind under Forordningen af 1682, og i 1718 blev der i Politi- og Kommercekollegiet i Henhold til denne afsagt en Dom, hvorved ikke blot forgyldte og forsøvede, men ogsaa fortinnede Kistebeslag blev forbudt. Herover klagede Gørtlerne, »saasom deslige Beslag tilforn var en af fornemste Poster i deres Haandværk«. Og i 1719 fik de da Tilladelse til at forfærdige Ligkistebeslag af Bly med sort og hvid Maling, dog alene for Rangspersoner, Stadens 32 Mænd og andre vederhæftige Handelsmænd.

Forordningen af 7. Nov. 1682 slutter med, at hvis nogen nye Paa-fund skulde optænkes, som ikke var forudset i denne Forordning, saa skulde ogsaa saadant straffes med en Bøde paa 50 Rdlr. Det var meget forsynligt at føje en saadan Bestemmelse til; thi de nye Paa-fund lod ikke vente paa sig. I 1751 forbydes den nye Misbrug med de saakaldte Marschalstave, endvidere den Skik, at 2 eller 4 Personer i Sørgehabit gaar ved Siden af Ligvognen og 2 eller flere Personer foran Hestene ved de andre Vogne. Dette betegnes som nye Paa-fund, der strider mod Forordningen og medfører 50 Rdlr.s Straf. — Som sædvanlig angrede Regeringen dog hurtigt sin Strengthed. Et halvt Aar efter udgik en ny Bestemmelse om, at Forbudet mod Personer i Sørgehabit ikke gjaldt Skoledisciple, der altid bar sorte Klæder, og disse maatte derfor bruges som de plejede foran og ved Siden af Ligvognen og Karosserne. To Maaneder senere bliver atter denne Tilladelse taget tilbage.¹⁾

Regeringens frugtesløse Forsøg paa at faa sine Sørge- og Begravelsesforordninger overholdte fortsættes Aarhundredet ud og ind i det næste. I 1742 idømmes den svenske Kommissær i Helsingør en Bøde paa 50 Rdlr. for at have brugt Pleureuser i Anledning af den svenske Dronnings Død. I 1752 blev Købmand Gustmeyer idømt en lignende Bøde for at have ladet Ligkisten til et lille Barn overtrække med sort Bay. Samme Aar fik en Skipper en lignende Bøde paa 20 Rdlr. for at have ladet sætte en Plade med en forsølvet Ring paa sin Hustrus Kiste, og fordi hans Tjenestepiger ved Begravelsen havde været iførte sort- og hvidtribede Kjoler. Ved Stiftsprovst Hegelunds Jordefærd 1773 befandtes to Plader paa Kisten, hvilket medførte en Mulkt af 300 Rdlr. En Urtekræmmer, der tillige var Sekondlieutenant ved det borgerlige Artilleri, havde i 1792 ladet sin Hustru begrave »med Højtidelighed, der var over hans Stand«, og blev derfor mulkteret paa 120 Rdlr. To Snedkere havde i 1794 selv forfærdiget Kisten

til deres afdøde Moder og af Hengivenhed for hende anbragt lidt Bogguld til nogle Skillings Værdi hist og her paa Kisten. Denne Forseelse takseredes efter Forordningen af 1682 til 70 Rdlr. Og saaledes videre. Men under al denne smaalige Forfølgelse mærker man samtidig Regeringens Svaghed eller dens gode Hjerte. Thi i næsten alle de her nævnte Tilfælde blev Bøden enten nedsat eller helt eftergivet, — undertiden dog med en Tilføjelse om, at en Dusør skal betales Angiverne til Opmuntring!

Enevælden kunde med al sin Magtudfoldelse ikke bryde de nedarvede Sædvaner. Selv de store Traktementer, som Regeringen havde kæmpet imod i flere Hundrede Aar, lykkedes det ikke at faa afskaffet, før Tidsudviklingen selv gjorde Ende derpaa. Man har ganske aabentlyst sat sig ud over Regeringens Paabud. Det hedder i »Københavns Skilderi« 1803, at det stadig er Mode at traktere Følget ved Begravelser, og undertiden foregaar dette Traktement endog hos Rau i det nuværende Hôtel d'Angleterre. Endnu i 1818 udkom en Raadstueplakat om, at ingen Beværtning »ved dækket Bord« maatte finde Sted ved Begravelser.

Struensee søgte paa sin radikale Maade at bringe alle disse Strids-spørgsmaal ud af Verden ved et Pennestrøg. Den 29. April 1771 udkom en Forordning om, at alle Begravelser herefter skulde foregaa om Natten mellem Kl. 1 og 6. Da denne Bestemmelse udkom ved Foraarstide, gik det til en Begyndelse, og saa længe de lyse Sommernætter varede, helt godt med dens Overholdelse. Men da Efteraaret kom, protesterede Magistraten: nu kunde man ikke se længer, og Fattigfolk havde ikke Raad til at betale Lys eller Fakler. I Begyndelsen af Oktober blev da Begravelsestiden ændret til Kl. 5-9 om Morgen. Men herimod gjorde Kancelliet Indsigelse: Der tabtes for Følget en halv Arbejdsdag, og »det er ikke alle, som saa tidlig kunne taale den Godhed, de nyde af Sørgehuset, og andre tage for meget til sig deraf, saa de komme ubekvemte til Arbejdet«. Hele denne Ordning blev derfor igen afskaffet straks efter Struensees Fald, og alt vendte tilbage til det gamle.

Men de fattige Tider, der kom under Krigen med England 1807-14, virkede mere end alle Regeringens Forskrifter til at afskaffe den hele Begravelsesluxus. Der kom nu de Aar, da man knap kunde skaffe Brædder til en Ligkiste, og et Reskript af 25. Nov. 1809 tillod derfor, at de døde maatte begraves i Kister af Vidier eller Straa. For en nidkær Mand som Fattigdirektør Bärens var denne Sparsommelighed højst tiltalende, og i sit Tidsskrift »Penia« anbefaler han den paa det varmeste. Der vil maaske ikke straks spares meget derved, skriver han i 1810; thi Kurvemagerne forlanger 21 Mark for en Vidiekiste,

og skal der Træbund i den, koster den 25 Mark. Men naar først det hele bliver sat i System, og fornødne Pileplantager bliver anlagte, vil der kunne spares Millioner. Han foreslaar, at hver Mand selv planter Pil til sin og sin Families Ligkister. Ogsaa et andet Projekt har den idérige Mand parat: at hvert Sogn anskaffer en smuk og god Kiste, i hvilken alle Lig bæres til Graven indsyede i Paklærred. Paa Kirkegaarden tages de saa ud af Kisten, inden de nedlægges i Jorden.¹⁾ Ligbærerne var mindre glade for den nye Slags Kister. I 1816 maa Regeringen udstede et Reskript om, at Ligbærerlauget i Holbæk ikke kan fritages for at bortbære Lig i Vidiekister.

Al den unyttige Luksus, der dreves ved Begravelser, udæskede selvfølgelig ogsaa Holbergs Spot: »En stakkels Kone mister sin Mand, som, jeg sætter, efterlader hende nogle Skillinger, som hun ved Forsynlighed kan leve af. Fornuften siger, hun skal conservere dem; men Moden siger, hun skal give sin Mand en hæderlig Begravelse. Det er at sige paa anden Dansk, hun skal udstaffere det døde Legeme, betække alle Vægge, Stole, Stuepiger, Kokkepiger, Ammer, Kuske, Heste (med Tiden skal vel Skødehundene overtrækkes ogsaa), med eet Ord, hun skal gøre saadan en hæderlig Begravelse, at hun har intet tilbage at føre et hæderligt Levned med«. ²⁾

Forordningen af 1682 slog ogsaa Bedemandsinstitutionen fast. Navnet forekommer dog tidligere. I en Forordning om Begravelse under Pesten i 1652 tales om »Bedemanden eller de, som sligt bestiller«, og i 1656 nævnes baade Bedemand og Bedekone. Man har oprindelig kunnet benytte, hvem man vilde til denne Forretning; men i 1670 blev det bestemt, at Bedemændene skulde beskikkes af Magistraten, og i Forordningen 1682 fremtræder de med Privilegium. Det hedder i Forordningens § 11: »Til at bede til at følge Lig i Købstæderne skal bruges to Personer i det højeste, af dennem som Magistaten dertil forordner, hvilke og skal betjene alle og enhver uden Forskel og nyde for deres Umage for hver Lig, de beder til at følge, en Rigsdaler, og hvis som forefalder at bestille, skal ved dennem og ingen anden Marskalk forrettes«. I de følgende Aar beskikkedes en hel Del Bedemænd i København, og i 1705 var der blevet saa mange af dem, at de for deres slette Nærings Skyld androg om, at deres Tal maatte blive formindsket. Det bestemtes da, at ingen flere skulde beskikkes, før end Antallet var gaaet ned til 6. I 1748 formindskedes det yderligere til 5, og hver af dem fik nu tildelt et vist Distrikt med Forbud imod at gøre de andre Indpas. Foruden disse 5 Stadsbedemænd var der særlige Bedemænd for Hofetaten, Admiralitetet og Universitetet. Bedemændene ejede i Fællesskab Ligvogne, Ligklæder og an-

dre Effekter, og enhver ny ansat Bedemand maatte betale et bestemt Indskud for at blive Interessent i Selskabet.

Efter Forordningen af 1682 var man pligtig til at benytte Bedemand i de Tilfælde, hvor Ligklæde brugtes; thi ingen anden end Bedemanden var berettiget til at lægge dette Klæde paa og atter tage det af. I 1810 forsøgte Kancelliet at faa Benyttelsen af Bedemænd gjort obligatorisk ved alle Begravelser, dog saaledes at de skulde be-

Bedemand og Ligbaare.

Fotogr. af C. Møller i Kerteminde 1913.

tjene de fattige uden Betaling. Som Motivering heraf fremførte Kancelliet, at Bedemændene skulde holde Orden, paase Lovenes Overholdelse og sørge for, at intet Lig blev for tidligt begravet. Men Forslaget fandt ingen Tilslutning. Kirkepatronaterne mente, at Politiet nok lige som hidtil kunde holde Orden ved Begravelser, og med Hensyn til de skindøde skrev Patronatet for Holmens Kirke: At ikke Folk begravnes levende, er en vigtigere Genstand; men til at bedømme dette vilde en Læge nok være mere skikket end Bedemanden. I 1818 blev Bedemændenes Privilegium dog udvidet saaledes, at de skulde bruges i alle Tilfælde, undtagen naar den allerringeste Ligvogn benyttedes.

3. PESTEN 1711 OG LIGBÆRERPRIVILEGIET

Det var fra Middelalderen af en Kristenpligt at bortbære de døde, og Laugsbrødre og Gildesbrødre havde Aarhundreder igennem opfyldt denne Pligt. Laugene vedblev dermed, saa længe de bestod. Men for Borgerskabet uden for Laugene rejste sig her et besværligt Spørgsmaal, efterhaanden som de gamle Gilder faldt bort. Det eneste københavnske Gilde, der overlevede Reformationstidens Storme og endnu kan genfindes i vor egen Tid, er Hellig Trefoldigheds Gildet eller Danske Kompagni, der efterhaanden talte alle Magistratspersoner og fornemme Borgere blandt sine Medlemmer. Det havde endnu ind i 17. Aarh. vedligeholdt den gamle Skik selv at bortbære de afdøde Brødre; men Skikken har dog ikke længer været tidssvarende, og i 1625 blev den afskaffet ved et Kongebrev for, som det hedder i Brevet, at forekomme allehaande Ulejligheder, som deraf kunde forårsages. I Stedet for paalægges det Magistraten at forordne nogle visse Personer, som for en billig og lidelig Betaling kunde henbære de afdøde Borgere, baade i og uden for Kompagniet, til deres Lejested.¹⁾ Dette er første Gang, vi hører Tale om fast ansatte og betalte Ligbærere.

Ved Forordningen af 7. Nov. 1682 blev ogsaa dette Spørgsmaal ordnet: »Til Ligene i Købstæderne at bære skal bruges visse dertil af Magistraten forordnede Personer, som uden nogen Mad, Drikke eller andre Udgifter derfor udi alt skal nyde enhver en Rigsdaler; og maa til det største Lig ingen flere bruges end 36 Personer i det højeste, om Vejens Længde det udkræver«. Aaret efter kunde Magistraten i København bekendtgøre, at den nu havde antaget de 36 Mand, og saaledes havde Hovedstaden faaet sit første organiserede Ligbærerkorps.

Tidligere havde man ved forefaldende Lejligheder i Reglen benyttet Studenter til Ligbæring, — de frembød sig især derved, at de altid gik i sorte Klæder. Og Studenterne var ikke til Sinds at finde sig i, at Fortjenesten og Traktementet ved Begravelser nu skulde gaa dem forbi. Allerede i 1685 klager Ligbærernes Formand over, at Studenterne gør dem stor Indpas i deres Forretning, og et kongeligt aabent Brev maa da fastslaa, at Studenterne ikke maa befatte sig med at bortbære andre end gejstlige Lig og saadanne, som af Akademiet dependerer og haver studeret. Men Studenterne tog det ikke alt for nøje med denne Bestemmelse, og blandt Borgerskabet blev det regnet for finere at benytte Studenter end de kommunale Ligbærere. Politimester Klaus Rasch ivrer i 1690 stærkt mod denne Mode, der

er saa meget mere urimelig, som de forordnede Ligbærere ofte har betjent baade Ministre og andre fornemme Godtfolk, og man aldrig har fornummet nogen Klage over dem. Han har ogsaa ofte ladet Studenterne advare, men »synes det dog ligesom saadant for en Latter optages«. Intet Under, at han er vred paa Studenterne og kun har ondt at sige om dem: »Thi, om Gud forbyde, at nogen smitsom Sygdom udi Menigheden kunde tildrages, som hastig Dødsfald kunde foraarsage, hvor var da Studenterne? Da skulde vel enhver vide at søge sin Magelighed, men de anordnede Ligbærere var dog forpligtede til i saa Maader at betjene Staden«. ¹⁾ — Denne Spaadom af den vrede Mand blev dog fuldstændig gjort til Skamme af Begivenhederne en Snes Aar senere.

Ogsaa Laugene bortbar undertiden andre end deres egne Medlemmer, og særlig Kræmmerlauget havde i tidligere Tid gjort sig en Indtægt derved. Lauget forsøgte at vedblive hermed ogsaa efter 1682; men Ligbærerne var paa deres Post, og Øvrigheden var altid villig til at haandhæve deres Rettigheder. I 1702 blev saaledes en Kommission nedsat til at dømme mellem dem og Kræmmerlauget, ²⁾ og efter Pestaaret 1711 hørte denne Ligbæring uden for Lauget op.

Det nye Ligbærerkorps var saaledes ivrigt nok til at vaage over sit Privilegium; derimod var det knapt saa ivrigt til at opfylde sine Pligter. Ret hurtigt blev Korpsset stillet over for det i hine Tider saa vanskelige Spørgsmaal om, hvem der skulde bortbære de saakaldte uærlige Lig. Jokum Skarpretter var død i 1683, og Magistraten havde beordret de ny ansatte Ligbærere til at bortbære hans Lig. De nægtede alle, og Magistraten traadte da kraftigt op og fratog dem deres Bevilling. Men denne Sag endte med Nederlag for Magistraten. Folkemeningen stod paa Ligbærernes Side, og i Januar 1684 maatte Magistraten antage dem alle igen og nøjes med at diktere dem en lille Mulkt for deres Ulydighed. ³⁾

Dette Ligbærerkorps bestod kun i knap 30 Aar. Da det for Alvor blev stillet paa Prøve under Pesten i 1711 og straks svigtede sin Opgave, blev det uden Tøven afskaffet og en ny Ordning, som derpaa i det væsentlige bestod i halvandet Hundrede Aar, blev indført.

Pestagtige Epidemier havde mange Gange hjemsøgt Hovedstaden, og hver Gang havde de ogsaa sat deres Spor i Forordningerne om Begravelsesvæsenet. Ved saadanne Lejligheder maatte det sædvanlige Ceremoniel sættes til Side, og de strengere Bestemmelser i hvert Fald for en Tid overholdes. Der var Pest i Byen i 1578, da Magistraten udgav Bestemmelsen om, at intet Lig maatte staa over Jorden længer end een Nat. I 1592 hjemsøgtes København atter af en Pestsyge, »som Gud Almægtigste for vore mangfoldige Synder og Ondskabs Skyld

os til Straf haver paahængt«, og Myndighederne mente med Rette, at en af Grundene til dens Udbredelse var de store Forsamlinger, som ved hver Begravelse fandt Sted i Sørgehuset. Det blev derfor paabudt, at de, som vilde følge Liget til Graven, skulde forblive ude paa Gaden, og ingen andre gaa ind i Huset end de, som skulde bære Liget ud. Udførligere Regler blev givet under Pesten 1652. Ligfølget maatte ikke bestaa af mere end 3 eller 4 Par, ved fornemme Begravelser højst 6 Par, »og paa det Ligprædiken ikke for længe skal opholdes, skal Kvinderne straks følge efter Mandfolkene til Kirken«. De, som bærer Liget ud, »maa efter Lejligheden, dog maadelig skænkes«; men efter Begravelsen maa der aldeles ingen Bekostning gøres enten med Mad eller Drikke eller med nogen Gæst at bede om Aftenen. Ligbegængelserne skal finde Sted Kl. 1, og Kirkeklokkerne maa kun ringe to eller tre Kvarter. Hvis der paa samme Dag er Begravelse med Klokkeringning fra flere eller alle af Byens Kirker, skal Ringningen begynde fra Vor Frue Kirke, derpaa følger Helliggejstes, Nikolaj, Holmens og tilsidst den tyske Kirke. Ligprædiken med Testamentens Oplæsning maa kun vare i det højeste tre Kvarter. Testamenterne skal derfor affattes saa korte som muligt; og hvis de er for lange, skal det staa Præsten frit for i denne vanskelige Tid selv at udelade saa meget deraf, »som hannem synes ikke fornødent at være«. Da Pesten endnu vedvarede to Aar efter, maatte denne Forordning gentages i 1654.

Alle disse Epidemier var dog kun smaa i Sammenligning med den Pest, der i 1711 kom over Hovedstaden, den frygteligste Farsot, Landet havde kendt siden den sorte Døds Tider. De fortvivlede Forhold fremtvang overordentlige Foranstaltninger, som viste, at Regeringen dog kunde tage sig sammen, naar det virkelig gjaldt.

Sygdommen tog fat i Sommeren 1711 under en »vestindisk Varme«, der herskede gennem hele Juli og August. Den 1. Aug. udkom en vidtløftig Forordning om de Forholdsregler, der skulde tages mod Pestens videre Udbredelse. De, som døde af den smitsomme Syge, skulde begraves inden 24 Timer efter Dødsfaldet og i al Stilhed. Alle Ceremonier ophævedes, og Begravelserne skulde helst foregaa Morgen eller Aften. Kun nogle faa paarørende maatte følge, og hverken de eller Ligbærerne maatte have Kapper paa. Ligklæder af nogen Slags maatte ikke bruges, men Ligene skulde begraves i de Klæder, de havde paa, og bestrøes med ulæsket Kalk.

I de følgende Maaneder udkom nu nye Forordninger Slag i Slag. Et Antal Fanger paa Bremerholm, »hvis Brøde og Forseelser ikke er af de allergroveste«, blev udtaget til at grave Grave til de døde, og fik derfor Løfte om at blive pardonnerede og stillet paa fri Fod. Dette Løfte blev ikke svært at holde; thi efter faa Dages Forløb var der af 17 Fan-

ger kun to tilbage. Baadsmænd og Soldater blev lejede til Ligbæring for en Betaling af 10 Rdlr. maanedlig. Til Fattigfolks Lig skulde gratis leveres af Statens Magasiner en uhøvlet Kiste eller ogsaa Brædder og Søm til Kistens Forfærdigelse, da det var vanskeligt at faa det fornødne Antal Kister færdige. I Nødsfald kunde ogsaa Ligene nedlægges uden Kiste, blot i et Lagen eller andet Klæde.

Befolkningens tankeløse Vedhængen ved alt, hvad der nu engang var Skik og Brug, viste sig under Pestepidemien i det grelleste Lys. Man vedblev at begrave de døde inde i Kirkerne, skønt Stanken dér var saa ulidelig, at man maatte hensætte Jerngryder med Tjære, hvori der kastedes gloende Kugler, for at gøre Opholdet i Kirken udholdeligt. Og man vedblev at køre med Karosser i Optog efter de af Pesten døde Lig, indtil Militæret fik Ordre til i saa Tilfælde at sønderskære Seletøjet og arrestere Bedemændene. Derimod kæmpede Regeringen en haard Kamp for at faa selve Kisten og Liget transporteret til de udenbys Begravelsespladser paa Vogn. De faa Ligvogne, som fandtes, forsløg jo ingenting, og Befolkningen modsatte sig, at den døde blev kørt bort paa en Rustvogn eller en almindelig Arbejdsvogn. Men Regeringen stod fast. Det blev paabudt, at alle Lig til de udenbys Kirkegaarde skulde udføres gennem Østerport, og Vagten her fik Befaling til kun at lade dem passere, naar de førtes paa Vogn.¹⁾

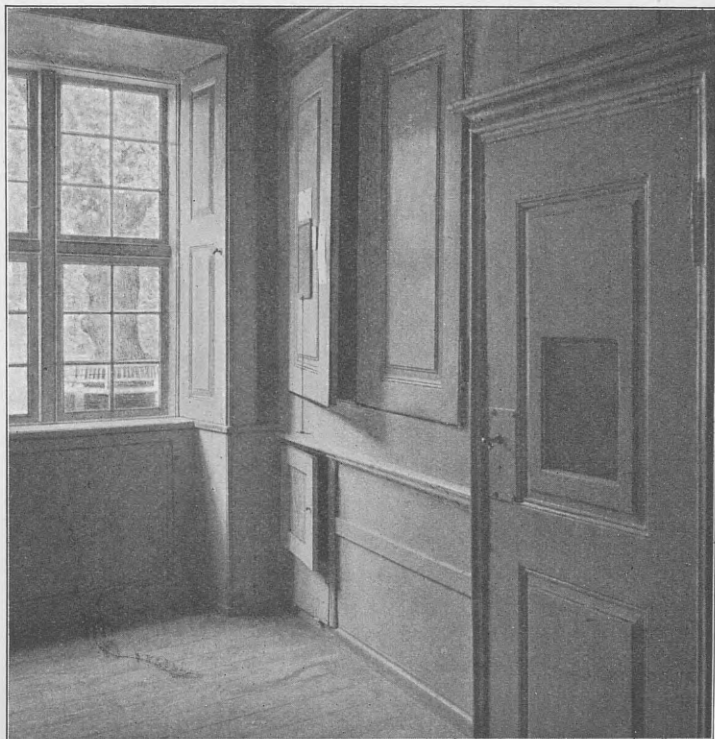
I omtrent et Aar havde Pesten raset, da der endelig d. 9. Juli 1712 kunde udgaa Bekendtgørelse om, at alle de overordentlige Foranstaltninger igen var ophævede, og at de sædvanlige Begravelsesceremonier paany kunde udføres. Der var da død 23.000 Mennesker i København af Pest, over en Trediedel af Befolkningen.²⁾

Blandt dem, der bukkede under for Pesten, var Københavns nye Ligbærerlaug.

Straks i Juli Maaned 1711, da Farsoten tog fat, nægtede Lauget at befatte sig med Bortbæringen af Pestligene. Regeringens Svar paa denne Strejke kom prompte og skarpt: Privilegiet blev Lauget frataget. Men det gjaldt jo nu om i en Hast at skaffe andre i Stedet, og efter Forslag af Biskop Christen Worm henvendte Sundhedskommissionen sig til Studenterne med Anmodning om at stille 12 Mand til Hjælp til Ligbæring. Og Studenterne var straks villige til at paatage sig det farlige Arbejde. Dog forlangte de saa til Gengæld at faa overdraget det ophævede Ligbærerlaugs Privilegium for Fremtiden, og en Kontrakt herom blev oprettet mellem dem og Sundhedskommissionen i 1711. Aaret efter blev denne Kontrakt stadfæstet af Kongen ved et Reskript af 4. Maj 1712, hvori det hedder, at i Henseende til den Redebonhed og Tjeneste, som Studenterne viste med Ligbæren, dengang den smitsomme Sygdom grasserede, og da de privilegerede

Ligbærere undslog sig derfor, skulde saa vel de nuværende som efterkommende Studenter ved Københavns Universitet være berettigede til at bortbære de Lig, hvortil de maatte blive begærede.

Ved et nyt Reskript af 21. Dec. 1714 blev denne Ordning nærmere fastslaaet, og samtidig skete den Forandring, at Privilegiet overførtes fra Studenterne i Almindelighed til dem, der boede paa Regensen.

Ligbærerkontoret paa Regensen med Skabene
til Ligbærernes Dragter.

Fotografi fra 1915 i Raadhusbibliotheket.

Regensianerne blev eneberechtigede til at bortbære Lig af Gejstligheden og Borgerskabet. Men Laugene beholdt deres gamle Ret til selv at bortbære Ligene af deres Laugsbrødre og disses Hustruer, Børn, Svende og Drengene, ligesom det fremdeles stod Fattigfolk frit for at lade deres afdøde bortbære af Naboer og Venner uden Betaling. Regensianerne skulde skiftes til at besørge Tjenesten efter Tur, »hvad heller de faar meget eller lidet for deres Umage, thi derudi skal Lykken ramme Manden«; og to skikkelige, ædru og sindige Studiosi skulde udvælges til at forestaa Tilsigelsen. Betalingen var mindst 2

Mark, højst en Rigsdaler, til hver af Ligbærerne; men »hvor saadan Fattigdom findes efter den afdøde, at der hverken kan betales Klokker eller Jord, skal de gøre det for intet og af kristen Kærlighed«. De var forpligtede til at bære sorte Klæder og bruge lange Kapper samt til at holde sig skikkeligen og renligen i Klæderne saavel med Linned som Uldent. Og naturligvis skulde de møde ædru ved Begravelsen; men Straffen for at møde drukken var dog første Gang ikke større, end at Omgangen gik den paagældende forbi, og en anden traadte i hans Sted.

Dette Privilegium bestod indtil 1860, omend det i Tidens Løb undergik forskellige Modifikationer. I 1777 blev den Ordning indført, at alle de ved Ligbæringen indkomne Penge fordeltes ligelig mellem alle Regensianerne, hvorved den tidligere Jagen efter »Pengelig« hørte op. Fra 1792 ophørte Studenternes personlige Virksomhed som Ligbærere, idet Arbejdet fremtidig udførtes ved lejede Folk; men Overskuddet af Indtægten, i 1792 c. 2000 Rdlr., fordeltes mellem Regensianerne med 20 Rdlr. til hver.¹⁾

Ved Siden af Studenternes Ligbæring vedblev Laugenes som tilforn, ja man saa nu det Særsyn, at der opstod nye Laug, som ikke havde andet Formaal end det at bortbære Medlemmernes Lig. Det ældste af disse Begravelsesselskaber, det saakaldte Skrivers-Societet, stiftedes allerede 1684, og et bevaret Messingskilt, som har tilhørt Societetet og nu findes i Dansk Folkemuseum, bærer Aarstallet 1699. Kun »de, som gjorde Profession af Pennen«, kunde blive Medlemmer, og Formaalet var at bortbære Medlemmernes, deres Hustruers og ugifte Børns Lig. Dog paatog de sig ogsaa for en Betaling af 50 Rdlr. at bortbære andre, men kun højfornemme Lig. Medlemmerne skulde ved Begravelserne møde i sort Kjole og Kappe, og Selskabet ejede ligesom Kirkerne og Laugene sit eget Ligklæde. Det var anskaffet i 1690 og var et kostbart Stykke, af spansk Klæde med Fryndser af Sølv og Silke. Som en Efterligning af Laugsskikkene brugtes den Ceremoni, at ethvert nyt Medlem ved Optagelsen maatte drikke Selskabets og Administratorernes Skaal af en dertil anskaffet Glas-pokal. Efterhaanden blev Selskabets Formaal tillige af selskabelig Natur, og i 1757 bortfaldt Forpligtelsen til personlig Deltagelse i Ligbæringen. Da Struensee i 1771 indførte natlige Begravelser, ophørte helt Selskabets Virksomhed.²⁾

Et andet saakaldet Liglaug blev stiftet i 1722 og bestod i over hundrede Aar. Ligesom Skriversocietetet ejede det sit eget Ligklæde, og Medlemmerne virkede personlig som Ligbærere. Over for Regensianernes Angreb støttedes det stadig af Magistraten, der fremhævede, at Medlemmerne mest var fattige Folk, der ikke vilde bortbære for

Penge, men kun hjælpe hverandre til en sømmelig Begravelse uden for store Udgifter. — En Række andre Begravelsesselskaber, som stiftedes i 18. Aarh., tog ikke Sigte paa personlig Ligbæring, men støttede kun Medlemmerne ved Pengebidrag.

Studerterne betragtede dog baade disse Selskabers Virksomhed og Laugenes Ligbæring som Indgreb i deres Privilegium. Professorerne støttede dem i deres Klager herover, og i 1747 opnaaede de, at Laugene og Ligsocieteterne i Forening maatte betale 300 Rdlr. aarlig til Studenterne for at faa Lov at fortsætte deres Virksomhed.

Hverken Laugene eller Studenterne vilde bortbære Lig af Selvmordere eller af henrettede Forbrydere, og dette Etikette-Spørgsmaal voldte bestandig Øvrigheden megen Besvær. Lettest gik det med de Delinkventer, der henrettedes med Økse; de maatte aldeles ikke komme i Kirkegaarden, men skulde af Natmanden nedgraves paa Retterstedet eller under Galgen. Men de, der henrettedes med Sværd, kunde ligesom Selvmordere komme i kristen Jord, naar blot nogen vilde bære dem derud. I 1741 maatte Magistraten imidlertid indberette, at det faldt den aldeles umuligt at formaa nogen hertil, »saasom Folk gøre sig de Tanker, at det skulde være deres Lempe nærgaaende, og at deres Børn efter dem skulde blive deslige Ting forekastede og bebrejdede og derover ikke skulde kunne antages til Lære i Laugene eller i Tjeneste hos andre, hvilken Skrupel Magistraten ikke med alle dens derudinden brugte Demonstrationer skal have kunnet faa udryddet«. — Regeringen bestemte derfor nu, at Ligbæringen i saadanne Tilfælde skulde udføres af 8 eller 12 af de saakaldte ærlige Fanger i Københavns Fæstning eller i Citadellet. Fangerne skulde derfor have en Betaling af 16 à 24 Sk. hver efter Vejens Længde, og denne Betaling skulde Magistraten udrede.

Det er en broget Række af skiftende Begravelsesskikke, vi i det foregaaende har fulgt: vi har set den døde blive ført til sit Lejersted i pompøse Optog, og vi har set ham blive slæbt derhen »som et andet Bæst«; hans Kiste har staaet til Beskuelse i Uger og Maaneder, eller han er bleven sænket i Jorden, naar Legemet knapt var blevet koldt; Begravelser ved Dagens Lys har vekslet med Begravelser ved Faklers natlige Skin, pragtfulde Sarkofager med simple Vidiekister, Pladsen under Kirkens Hvælvinger med Pesttidernes Rakkerkuler.

Men det er jo ogsaa adskillige Aarhundreder, vi har gennemvandret, og der er foreløbig ingen Udsigt til, at Moder og Skikke paa dette Omraade vil høre op med at veksle. Kvinderne har nu atter vist sig i Ligfølget, hvorfra de endnu for knap hundrede Aar siden var udeluk-

kede. Ligklædet, der tidligere spillede saa stor en Rolle er helt forsvundet, og i Stedet for skal Kisten nu dækkes med et Væld af Blomsterkranse. Sorgens ældgamle sorte Farve er ved at aflægges, og Ligkisterne er nu, efter en Tid at have været egetræsmaalede, som oftest hvidlakerede. Og et fuldstændigt Brud med tusindaarige Sædvaner er vi Vidne til ved Genoptagelsen af vore hedenske Forfædres Ligbrænding.

II. INDENBYS KIRKEGAARDE

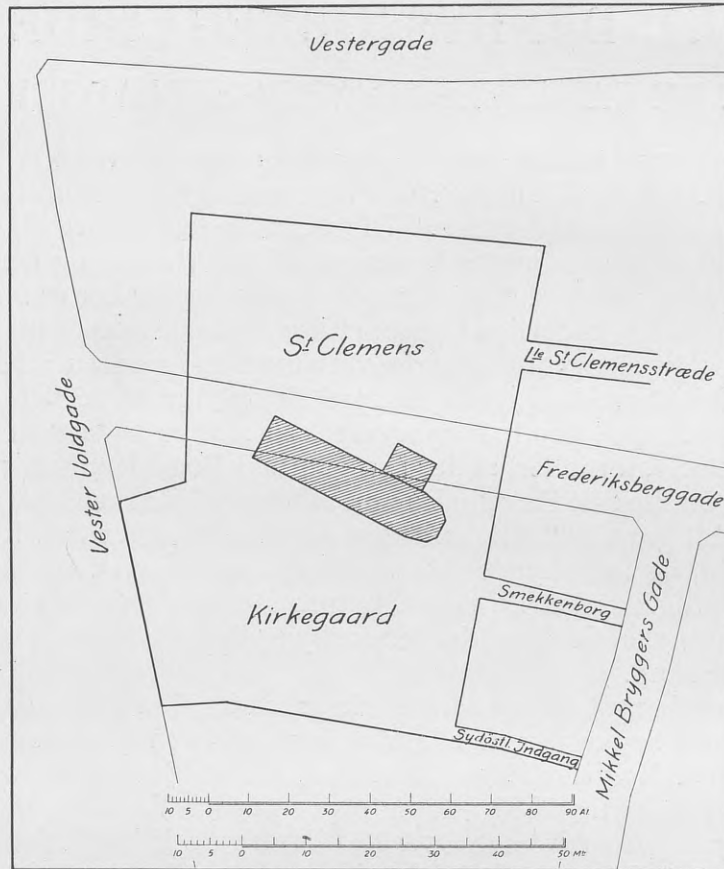
1. DE GAMLE BEGRAVELSESPLADSER

AF Københavns middelalderlige Sognekirker er kun en enkelt forsvunden, Sct. Klemens, der blev nedlagt ved Reformationen og nedbrudt i Aarene derefter. Kirken stod i den søndre Side af den nuværende Frederiksberggade, skraat ud paa Gaden, og Kirkegaarden omgav den paa alle fire Sider. Ved Jordarbejder her er man stødt paa mange middelalderlige Grave; et Par af dem var omsatte med en Ramme af Mursten, men som det var at vente, har man ikke fundet Spor af Ligkister. Alle Ligene laa med Hovedet mod Vest.¹⁾ — Præsident Peder Resen, der har opbevaæret saa mange Bidrag til Københavns Historie, fortæller, at der i en gammel Bog i Helliggejstes Kirkes Arkiv fandtes en Optegnelse om, at »Asger Uddebrodsøn og hans Hustru Abil gave Sct. Klement den Jord, som nu er Sct. Klements Kirkegaard, og lode bygge den vestre Del af Kirken«. Og han meddeler en latinsk Indskrift, som Thomas Bartholin til Minde herom lod sætte paa et af de Huse, der senere byggedes paa Kirkens og Kirkegaardens Grund.²⁾

Til denne længst forsvundne Kirkegaard knytter sig en af de Fortællinger om Spøgeri, som ellers er saa sjældne ved københavnske Kirkegaarde. Magister Hans Lauridsen, Præst i Hvidovre, opregner i sin »Sjælebog« fra 1587 alle de overnaturlige Væsener, der er til: Gaardpuger og Gaardnisser, Dverge, Bjergtrolde, Ellekvinder og Ellemænd, Vætter, Jugger eller Nicker i Vand, som skaber sig i Sølvskæder og flyder i dybe Vand; Gengangere, der fører Bulder og Skrummel; Natravne; Jordmaalere med gloendes Ildstænger; Jermer; Genfærd, som lader sig tilsyne imod Folk skal dø, som S. Clements graa So, der Folk taler om her i København.³⁾

Omkring de andre middelalderlige Sognekirker — Vor Frue, Sct. Peder og Nikolaj — laa de gamle Kirkegaarde saa længe, at Sporene af dem ikke er helt forsvundne endnu. Mest er der tilbage af Kirkegaarden omkring Sct. Peders — nu Sct. Petri tyske — Kirke paa Nørregade, der ligeledes endnu har bevaret den gamle Benævnelse Urtegaard. »Til Trods for sin Beliggenhed«, siger Dr. Louis Bobé,

»midt i den moderne By har den altid ligget omhyggelig skjult og afsondret fra Livet uden for dens Mure. Kun meget faa Københavnerne har betraadt denne ejendommelige gamle Kirkegaard, der ikke har sit Sidestykke i Hovedstaden. Allerede for flere Aartier siden er den bleven nedlagt som Kirkegaard og har i umindelige Tider været over-

Sct. Klemens Kirkegaard.

Tegnet 1920 af Oberstlieutenant Ramsing. Efter Udgravninger.

ladt til sig selv uden at være tilset af nogen Gartner. Men netop dette har givet Stedet en ejendommelig Tillokkelse, som sikkert enhver har følt, der har betraadt det. — Smukkest er Urtegaarden i Sommer-tiden med sin yppige vilde Vækst, skønt de gamle Linde, Ahorn- og Valnøddetræer, der forhen stode her, nu er sløjfede. Uplejet frodig Hyld, Tjørn og Hyben skygger over sunkne, mosgroede Gravstene i Jorden og forvitrede Epitafier i Murblændingerne med ulæselige eller halvt udslettede Indskrifter til Minde om længst henfarne Slægter,

hvis Grave ingen mere søger. Gangene mellem Gravene er udslettede, Hækkene vantrevne eller nedtraadte i Tidens Løb. Forkrøblede gamle Rosenbuske drysse deres hvide Blade over de vejrslagne Gravstene, sprængte af Frost og furede af Regn og Sne i Hundrede Vintre. Naar man sidder henne paa Bænken under de hældende Grene, kan

Sct. Petri Kirke og Kirkegaarde 1757. *)

40 Kirkegaarden. 247 Sct. Petri Kirkes Assistentkirkegaard. 121 Budolphi Kloster, ved Siden heraf Valkendorfs Kollegiums Have. 180 Sct. Petri Hus, som Skoleholderen beboer. 181 Kantorboligen. 243, 244 og 245 Sct. Petri Kirke tilhørende.

man med lidt Fantasi drømme sig henflyttet til en gammel, forsømt Klostergaard«. ¹⁾

I »Urtegaarden« ud mod Larslejstræde og paa Kirkegaarden mod Sct. Pederstræde og Nørregade ses endnu mange Indskrifttavler og Ligsten over bekendte Mænd og Kvinder. Her hviler Prokansler Erik Pontoppidan, Hofpræst Bluhme, Biskop Münter, Forfatterinden Frederikke Brun, født Münter, Historikeren Weinwich o. fl.

*) Denne og de følgende Kirkegaardsplaner er taget fra Geddes Kvarterkort over København 1757 i Raadstuearkivet.

Den Vanrøgt, som Kirkegaardene efter Reformationen blev Genstand for, synes i særlig Grad at være gaaet ud over Nikolaj Kirkegaard, som Kongen i 1564 maa tage under sin Beskyttelse. Han har bragt i Erfaring, »at der nu over samme Kirkegaard er lagt hver Mands Vej med Riden, Agen og i andre Maader, desligeste Tømmer og anden Del, der heden lægges, Huse sammenhugges, med anden Utilbørlighed og Urenhed, som paa slige Steder usømmelig er«. Det paalægges derfor Kirkeværgerne med det allerførste at lade denne Kirkegaard indhegne i hele sin Længde og Bredde og forsyne den med Riste og Porte, »saa at Svin og Fæ maa udelukkes, og ingen Age eller Ridevej derover bliver, at Kirkegaarden kan holdes ren og ubesmittet«. ¹⁾

Nikolaj Kirkegaard har oprindeligt været af ret anseelig Udstrækning, idet den har gaaet omtrent til Østergade, Holmensgade og Dybensgade; ²⁾ men man begyndte tidligt at sælge bort af den eller bebygge den, saa den snart blev indkneben nok. I 1460 bortsolgtes et Stykke af Nikolaj Kirkegaard med Ret til at bebygge det, dog at der ikke fra Bygningen maatte være nogen Dør ud til Kirkegaarden. Lidt senere nævnes Præstegaard og Klokkerbolig paa Kirkegaarden, saa kom Boliger for Kapellanen og Organisten, og i 17. Aarh. boede der baade Skrædere og Skomagere paa Kirkegaarden, ja der nævnes endogsaa et Værtshus, Kurprinsen af Sachsen, paa Nikolaj Kirkegaard. Disse Huse paa Kirkegaardens Grund blev efterhaanden til de Gader, som nu omgiver Kirken: Lille Kongensgade, Admiralgade og Vingaardstræde.

Nikolaj Kirke og Kirkegaard var en fornem Begravelsesplads, der endog ofte benyttedes af Hoffet og Kongens Folk, da der ingen særlig Kirkegaard hørte til Slotskirken. Her begravedes en lang Række af Mænd og Kvinder, hvis Navne er knyttede til Danmarks eller Københavns Historie: Gustav Vasas Moder og Søster, der begge døde af Pest i København c. 1521; den bekendte Søkriger Mogens Hejnesen, der blev henrettet 1589, og hvis Lig senere atter blev taget op; Borgmester Mikkell Vibe 1624, Grønlandsfareren Jens Munk 1628, Arkitekten Hans v. Steenwinkel 1639, Rigsadmiral Ove Gedde 1661, Stadshauptmand Frederik Thuresen 1675, Generallieutenant Niels Rosenkrantz, der blev dødelig saaret i Slaget ved Helsingborg 1676, Rentemester Henrik Müller 1692, Admiral Suhm 1758, Biskop Hans Egede 1758, Agent Hans Holck 1783 o. m. fl. Ved de sidste Udgravninger har man dybt i Kirkegaardens Jord fundet et Par Skeletter med en Muslingskal ved Siden. Det er middelalderlige Pilegrimme, som her har fundet deres sidste Hvilested.

Kirkegaarden var inddelt i flere Afdelinger. Den gamle Urtehave

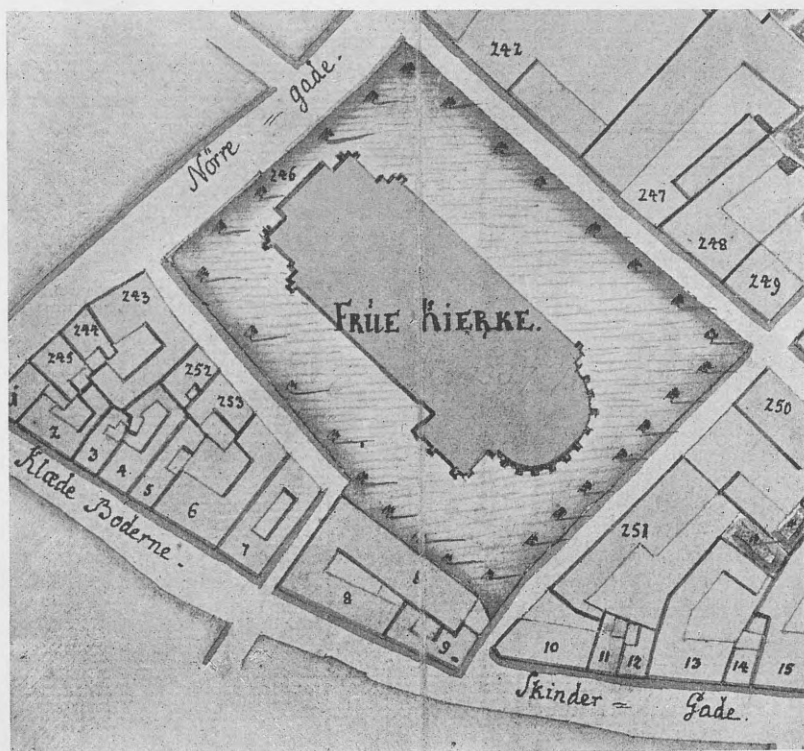

De Uordener, som fandt Sted paa Vor Frue Kirkegaard, var af en anden Art, end de, der foregik paa Nikolaj. Medens sidstnævnte blev brugt som Færdselsvej og Arbejdsplads, var Frue Kirkegaard Byens almindelige Legeplads. Her samledes Ungdommen baade paa søgne og hellige Dage, forlystede sig uden Sky med Legen og Stimen og anden Uskikkelighed og forstyrrede Tjenesten i Kirken. Kristian IV søgte i 1642 at sætte en Stopper herfor ved at paabyde strenge Straffe: Børn skulde revses med Ris og de voksne straffes med Halsjern, hvis de blev antrufne i nogen »utilbørlig Modvillighed« paa Kirkegaarden.¹⁾ Men det har rimeligvis ikke hjulpet meget; thi Kirken havde jo Latinskolen til Nabo, og Disciplene her betragtede Kirkegaarden som deres selvskrevne Tumleplads. I 1718 beklager Byens Skomagermestre sig over, at Latinskoledrengene slaar med Snebolde efter deres Hustruer paa Vor Frue Kirkegaard.²⁾ Det har sikkert været en nødtvungen Indrømmelse til Skoleungdommen, naar en Del af Kirkegaarden i 1798 blev udlagt til Legeplads for Disciplene. De Gravstene, som fandtes paa denne Plads, skulde efterhaanden fjernes.³⁾

Ogsaa i en helt anden Hensigt var Frue Kirkegaard et søgt Sted, — her kunde nemlig øves Trolddom. En Torsdag Nat i 1685 blev her anholdt 4 Kvinder, som med deres Børn gik avet omkring Kirken og gjorde Kors over Børnene, hver Gang de passerede Kirkedøren, for derved at helbrede Børnene for Skæver. De skulde gaa avet om Kirken, fordi de da »gik imod Skæverne«. Værre Hensigter havde to andre Kvinder, som af Vægterne blev antrufne paa Kirkegaarden en Oktobernat 1690 med en sort Kat i en Sæk. De bekendte, at det var deres Hensigt »at gaa 3 Gange avet om Vor Frue Kirke og den tredie Gang at banke paa Kirkedøren og saa skrive en Kreds om dem med et Kors udi og saa sælge Fanden denne sorte Kat i Stedet for en Hare og derfor vilde have af ham igen en Vekseldaler, som de kunde veksle dem saa tidt til, som de vilde, og faa den straks igen uden at give Penge derfor«. I Stedet for denne fordelagtige Handel kom de nu til at staa 3 Dage i Gabestokken.⁴⁾

Det lærde Kvarter, som laa omkring Frue Kirkegaard, trængte sig efterhaanden længere og længere ind paa denne. Frue Skole laa paa Kirkegaardens Grund, ligeledes flere Kannikeresidenser, Professorboliger og andre Bygninger, der hørte under Universitetet; og Sogneherren og Klokkeren havde Bolig paa Kirkegaarden. Mod Syd havde denne dog en Nabo af helt anden Art, nemlig Vinhuset Dyrkøb, hvis Bygninger strakte sig et Stykke ind paa Kirkegaarden. Denne Del af Ejendommen blev købt af Kirken i 1699, Bygningerne nedrevne og Grunden lagt til Kirkegaarden, som saaledes ved samme Lejlighed fik en lille Udvidelse.

Det verdslige Naboskab til denne Side har formodentlig været Skyld i, at Frue Kirkegaard blev Skuepladsen for de vilde og blodige Scener, som udspillede her i 1519. En Del fremmede Krigsfolk laa indkvarterede i Hovedstaden, og det kom da til Kamp mellem skotske og tyske Lejetropper. Skotterne, som var de underlegne i Antal, barrikaderede sig i et Hus i Dyrkøb lige over for Kirken, hvor de belej-

Frue Kirke og Kirkegaard 1757.

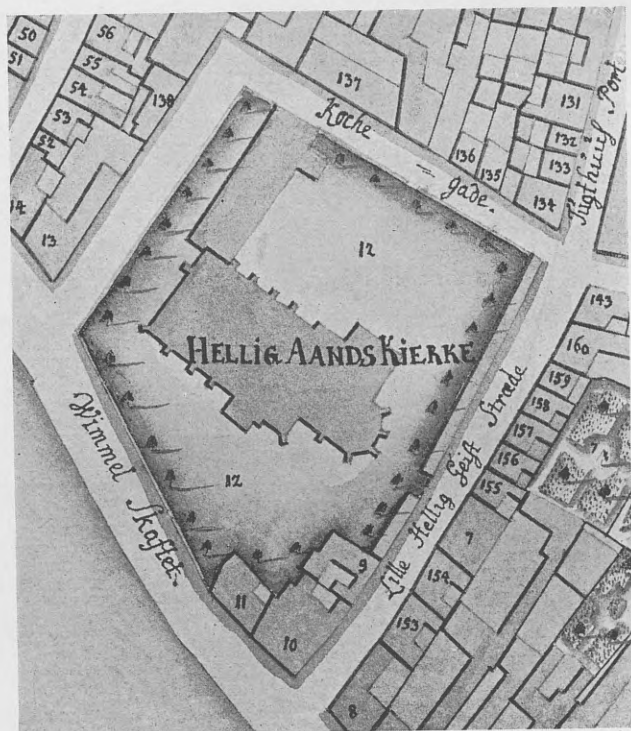
246 Kirkegården. 8 Frue Latinske Skole. 242 Kommunitetet. 247 Professorresidens.
248 Provsteresidens. 249 Kapellanens Residens. 250 og 251 Professorresidenser.
253 Frue Kirkes Hus.

redes af Tyskerne. Tilsidst satte disse Ild paa Huset, og Skotterne dreves saaledes ud og blev saa godt som alle myrdede. De blev begravede i en Dynge paa Kirkegården, hvor man endnu længe efter viste den Jordhøj, der dækkede over dem.

Helligaandskirken var oprindelig en Klosterkirke, der først efter Reformationen blev oprettet til en af Byens Sognekirker. Allerede i den katholske Tid havde den sin Kirkegaard ud til Amagertory; men en Del af Pladsen, liggende mellem de to Kirkeriste, blev i 1528 udlagt til Bebyggelse, og her opførtes da 12 Stenboder, der efterhaan-

den afløstes af 2-3 Etages Huse, som i 1732 blev nedrevne til Udvidelse af Amagerortv.¹⁾ Ogsaa andre Bygninger indsnævrede Kirkegaarden. Her boede i 1689 Klokker og Graver, og i 1702 byggedes en Skole paa Helliggejstes Kirkegaard. — Medens Frue Kirke, som Landets Hovedkirke, fortrinsvis var Begravelsesplads for Rigets højeste Embedsmænd — saaledes Kansleren Johan Friis 1571 og Rigshovme-

Helligaands Kirke og Kirkegaard 1757.
12 Kirkegaarden. 134 Helliggejstes Kirkes Fattigskole. 137 Kirkens
Betjentes Bolig.

ster Peder Oxe 1576 —, og medens Adelsmænd og Militære søgte deres Hvilested i Nikolaj Kirke, blev Helliggejstes Kirke og Kirkegaard den særlig borgerlige Begravelsesplads, hvor mange Medlemmer af Stadens styrende Slægter havde deres Gravsteder.

Helliggejstes Kirkegaard var den eneste af de gamle Klosterkirkegaarde, som vedblev at bruges efter Reformationen. Alle de andre forsvandt, om end Minder om dem holdt sig længe, til Dels til vor egen Tid. Karmeliterklostret i Sct. Pederstræde har utvivlsomt haft sin Begravelsesplads, hvor nu Valkendorfs Kollegium har sin Have. Graabrødreklostrets Kirkegaard er det nuværende Graa-

gaard, men kun en halv Mark for en Grav paa den gamle.¹⁾ Efter Svenskekrigen ophørte Benyttelsen af den gamle Kirkegaard. I 1661 blev et Stykke af dens Grund, 100 Alen til alle Sider, udlagt til Have for Søkvæsthuset, der paa den Tid var indrettet i det store Sejlhus, »som staar ud til Strædet ved den gamle Holmens Kirkegaard«. ²⁾ Men af Holmens Kirkes Begravelsesprotokol ses, at den endnu lejlighedsvis benyttedes indtil 1666,³⁾ og Brugen af den ophørte først helt, da Skibskirkegaarden uden for Østerport var bleven taget i Brug i August 1666.

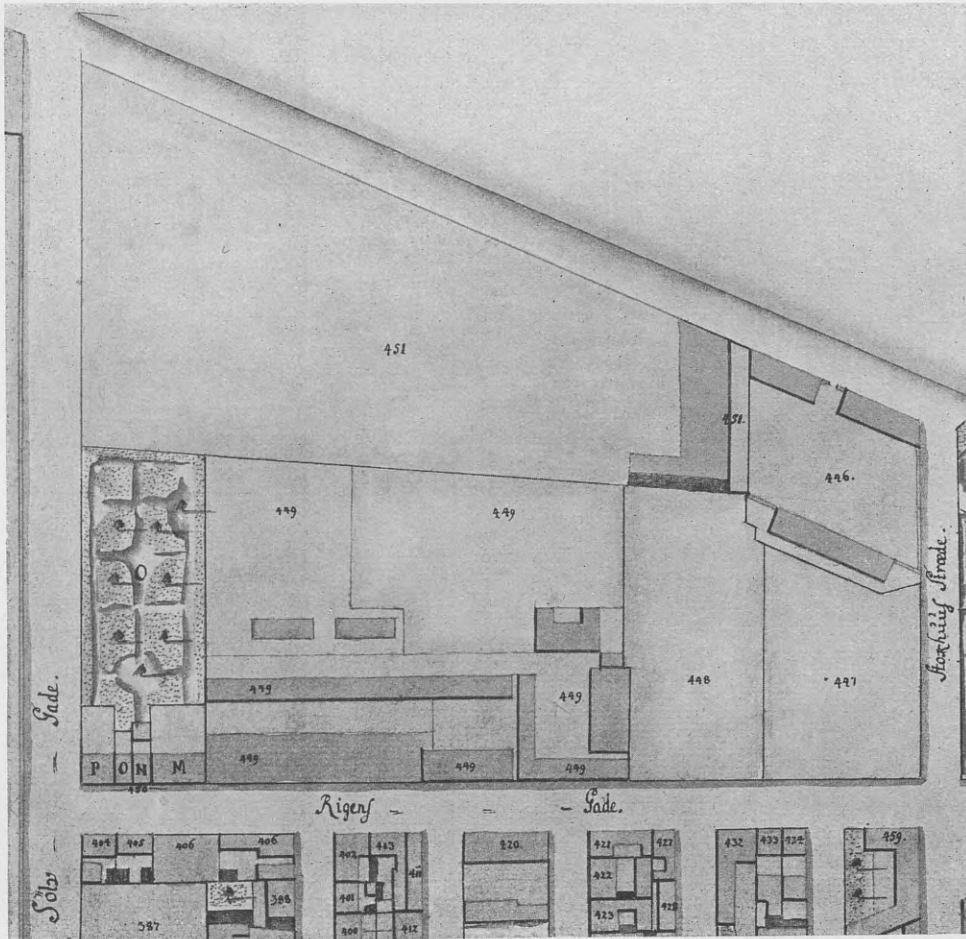
Ved nyere Udgravninger her er der fundet mange Kranier og Skeletter fra denne gamle Baadsmanskirkegaard. Anatomen Professor F. C. C. Hansen har kunnet konstatere en mærkelig Ensartethed hos dem alle: De er af samme grove Type med stærke velbevarede Tænder og har øjensynlig engang lignet hverandre, som om de var af samme Familie. — En stor Modsætning hertil danner de Kranier fra Nikolaj Kirkegaard, som ved de nye Udgravninger er kommen for Dagen, og som ligeledes er bleven undersøgte af Professor Hansen. Blandt dem findes vidt adskilte Typer repræsenterede, svarende til de meget forskellige Folkelag, som her er bleven begravede: Adelsmænd og Borgere, Tyskere og Danske, Sømænd og Kvarterets egen brogede Befolkning.⁴⁾

»Den nye Kirkegaard« eller Urtegaarden ved Holmens Kirke blev nu efterhaanden til »den gamle«. Saaledes kaldes den af Præsten i Begravelsesprotokollen 1683; og naar Navigationsskolens Direktør Bagge Vandel i 1684 begravnes »paa Holmens gamle Kirkegaard«, menes dermed Urtegaarden omkring Kirken.⁵⁾ Som vedføjede Kort viser, har den oprindeligt haft noget større Udstrækning end den Rest af den, som endnu er bevaret. Oprindeligt var Urtegaarden kun den Del af Pladsen, som laa foran Kirken og strakte sig hen imod Holmens Bro, medens den større Plads bag ved Kirken og Ligkapellet kaldes for Kirkegaarden. Disse Betegnelser findes anførte paa et Kort fra 1707 i Raadstuearkivet; og i en Forordning af 1706 tales der ligeledes om »Holmens egen enten Kirkegaard eller Urtegaard« inde i Byen.⁶⁾

I Kirkens Begravelsesprotokol er som Regel anført, paa hvilken Kirkegaard Begravelsen har fundet Sted. Der nævnes Kirken, Urtegaarden, den gamle Kirkegaard, Skibskirkegaarden og »den runde«, hvorved sigtes til Kirkegaarden ved Sct. Anna Rotunda, der i Aarene 1654-62 brugtes til Begravelsesplads for Holmens Sogn.

Det var i Aaret 1630, at Kristian IV paabegyndte Opførelsen af Rundkirken Sct. Anna paa den Plads, hvor nu Sølvgadens Kaserne ligger. Den blev aldrig fuldendt, og Ruinerne af den nedreves i 1663;

men den havde dog faaet udlagt sin egen Kirkegaard, som lejlighedsvis blev benyttet. I Kristian IV.s Tid brugtes den til Kirkegaard for Fangerne paa Bremerholm, senere begravedes nu og da en henrettet Forbryder i den, og i 1652 blev den taget i Brug under en heftig

Sct. Anne Kirkegaard 1757.

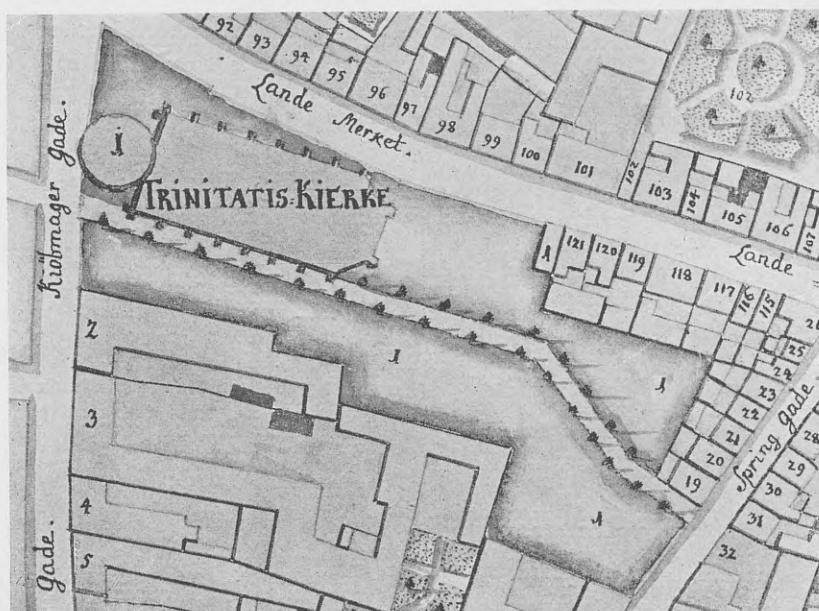
451 Kirkegaarden. 446 Stokhuset. 447 En Plads, Stokhuset tilhørende. 448 Fæstningens Plantage.
449 Guldhuset. 450 O. Oberst Løwenkrones Hus og Have.

Af Pladshensyn er denne Tegning gengivet i lidt mindre Maalestok end de andre Grundplaner fra 1757.

Blodsot. I de følgende Aar brugtes den, som nævnt, til Hjælpekirkegaard for Holmens Menighed; men ellers henlaa den øde og forsømt, »aaben, uindhegnet og under Fæfode«, som det hedder i en Synsforretning 1682, og Byens Folk havde benyttet den som Lergrav. Sct. Anne Kirkegaard har saaledes ikke været noget hyggeligt Sted, og

bedre blev det ikke, da den i 1711 paany toges i Brug som Pestkirkegaard for Holmens Sogn. Efter den Tid blev den ikke mere benyttet som Begravelsesplads. I 1712 var der Tale om at anvende den til Losseplads, og nogle Aar senere siges det, at den brugtes til Eksercerplads for Soldaterne. Paa en Del af Grunden blev indrettet en Planteskole for Træer og Torne til Voldens Fornødenhed.

Trinitatis Kirke blev paabegyndt af Kristian IV 1637, men blev først indviet 1656. Kirkegaarden var fra Begyndelsen af anlagt alt for

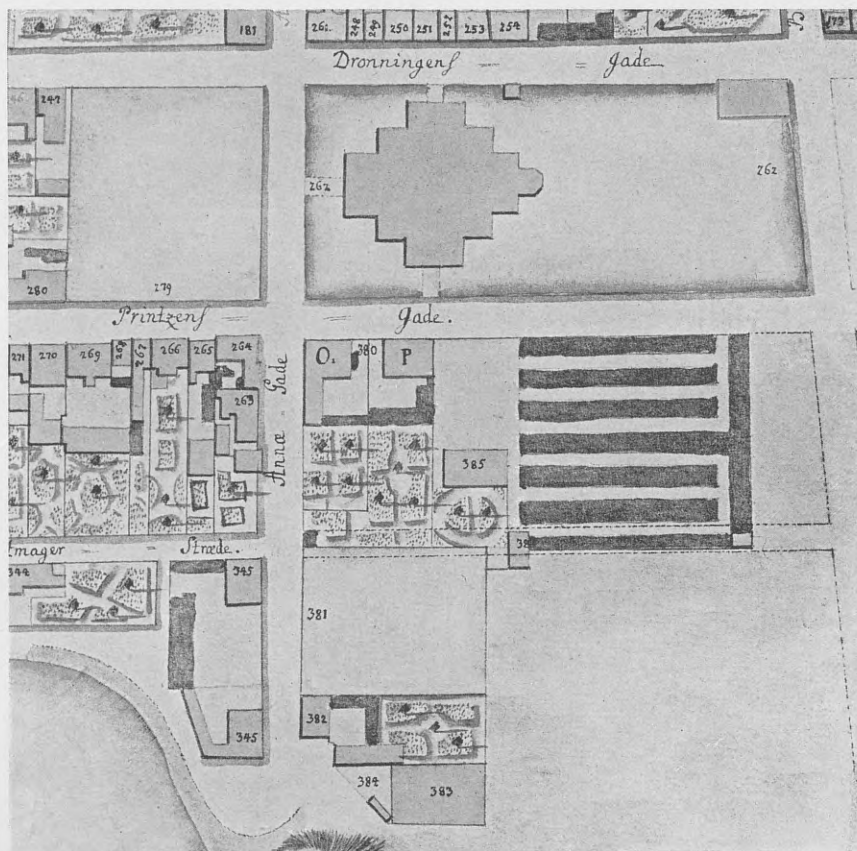
Trinitatis Kirke og Kirkegaard 1757.
1 Rundetaarn og Kirkegaarden. 115 Bødkerlauget.

lille, og i 1671 maatte Kirken købe Stadens Avlsgaard i Springgade til Udvidelse af den.¹⁾ I 1709 nedreves yderligere nogle Huse i Springgade for at skaffe mere Plads til Kirkegaarden.²⁾ – Paa den Rest, som endnu er tilbage af Trinitatis gamle Kirkegaard, staar nu Mindesmærket for de to Digtere Ewald og Wessel.

I 1640 fik Kristianshavn sin første Kirke, en uanselig Bygning af Træ, beliggende i Sct. Annegade lige over for den nuværende. Den har formodentlig været omgivet af en lille Kirkegaard; men der var ogsaa Begravelsesplads paa det lige over for liggende Jordstykke, thi da Grunden til Vor Frelsers Kirke ryddedes her i 1683, maatte de døde Ben først fjernes fra Gravene. Den nye Kirke toges i Brug 1696, og den fik som de andre Sognekirker sin egen »Urtegaard«. Til Fat-

tigkirkegaard for Kristianshavn blev udlagt et Areal yderst i Sct. Annegade ud mod Volden, et ensomt og afsides Sted, der undertiden benyttedes til Dueller, og hvor en Mand blev ihjelstukket i 1723.¹⁾ Den blev nedlagt 1801, men efter at have hvilet i 20 Aar toges den igen i Brug 1822. Dens Beskaffenhed var dog altid daarlig, ved For-

Kirkegaarde paa Kristianshavn 1757.

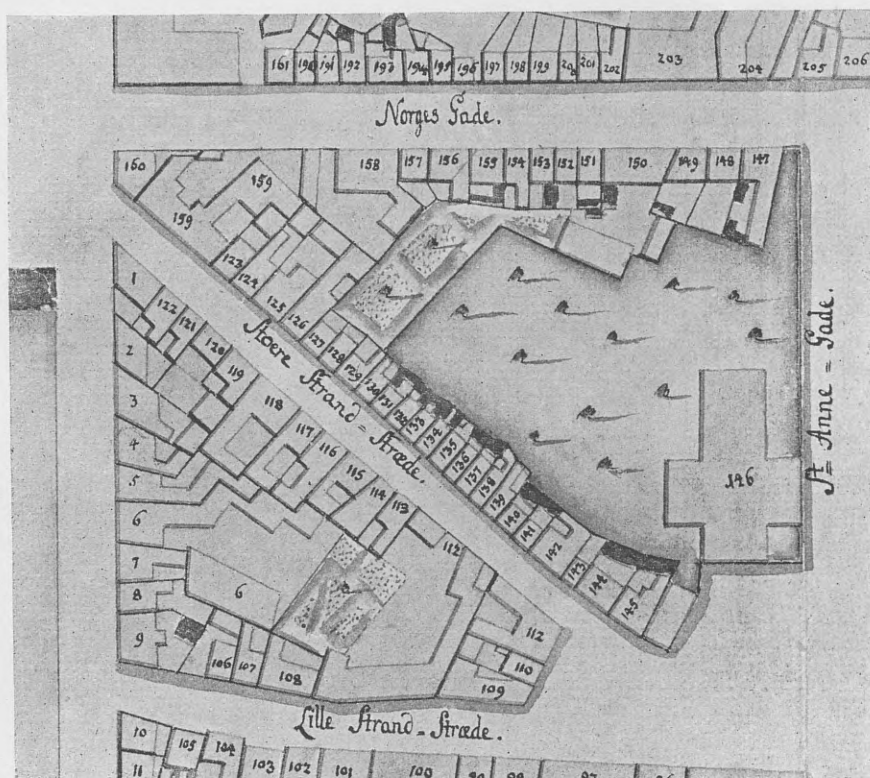
262 Vor Frelsers Kirke og Kirkegaard. 279 Den gamle Kirkeplads, Vor Frelsers Kirke tilhørende.
381 De fattiges Kirkegaard. 384 Børnehusets Kirkegaard. 271 Fattigskole. 385 Salpeterværk.

aarstid kunde den staa helt under Vand, og den egnede sig ikke til almindelig Begravelsesplads. En ny Fattigkirkegaard var derfor i 1790 bleven anlagt uden for Amager Port; ogsaa den laa fugtigt og lavt og var længe uindhegnet og overrendt af Kreaturer; men den blev dog i Tidens Løb til den nuværende almindelige Kirkegaard for Vor Frelsers Sogn. Urtegaarden omkring Kirken og Fattigkirkegaarden i Sct. Annegade nedlagdes begge i Koleraaaret 1853, og sidst-

nævnte blev i 1890 bortsolgt til Bebyggelse. Vor Frelser Sogn havde derefter kun Kirkegaarden paa Amager samt sin Andel i Assistens Kirkegaard paa Nørrebro.¹⁾

Nye Begravelsespladser fik København endelig ved den reformerte Kirke i Gothersgade 1689*), ved Garnisonskirken 1706 og ved den tyske Frederikskirke, nu Kristianskirken, paa Kristians-

Garnisons Kirke og Kirkegaard 1757.

146 Kirken. 112 Den danske Præsts Residens. 158 Den tyske Præsts Residens.
150 Kirkens Hus. 159 Jonas Collins Gaard. 161 Grevinde Schachs Hotel.

havn 1759. Omkring sidstnævnte Kirke ligger endnu den lille, i Ensomhed bortgemte Kirkegaard som en uforstyrret Levning fra Fortiden. Her hviler bl. a. den kendte Skolemand Cleophas Svenningens og Sognepræsten N. H. Massmann, Stifteren af de bekendte Søndags-skoler, som bærer hans Navn.

Endnu kan nævnes, at Vartov Hospital havde sin egen Kirkegaard. Den blev anlagt omtrent samtidig med, at Vartov i 1666 flyttedes til sin nuværende Plads, og den strakte sig fra Hospitalets Bygning

*) Grundplan S. 46.

hen imod Frederiksberggade. Den var oprindelig kun bestemt for Hospitalet, men efter en Udvidelse i 1728 fik Vajsenhuset overladt en Del af den. Hospitalslemmerne brugte den om Sommeren til at tørre Tøj paa. Efter Kirkegaardens Nedlæggelse i 1760 blev Pladsen brolagt og anvendt til Hø- og Halmtorv. Fra 1780 fik den tillige en anden Anvendelse, idet de offentlige Kagstrygninger, som før havde fundet Sted paa Nytorv, blev henlagte hertil. I vore Dage minder et Par indhegnede Græsplæner om Pladsens tidligere Anvendelse.

2. DE FØRSTE ASSISTENSKIRKEGAARDE

Under Pesten 1711 kunde de gamle Begravelsespladser ikke paa langt nær fyldestgøre de Krav, som stilledes til dem. Alle Urtegaardene omkring Kirkerne var ufremkommelige for Grave, og Præsident Hans Nansen (den yngre) skriver d. 30. Sept.: »Kirkegaardene er temmelig opfyldte, bliver de mere opfyldte, vil det gaa over Stakitværket«. En anden samtidig, Professor Johannes Mule, skriver d. 26. Sept. til sin Broder paa Fyn: »Byens Begravelsespladser frembyder Skuet af en Mængde Kæmpehøje ved Siden af hinanden, idet vi for at hindre Pladsernes Uddunstninger har maattet lade køre Jord derind til Gravenes bedre Dækning, paa Frue Kirkegaard over 800 Læs, paa nogle af de andre lige saa mange«. ¹⁾ Før denne Sandkørsel begyndte, blev de oven paa hinanden opstablede Kister kun dækkede af nogle faa Tommer Jord; og paa Nikolaj Kirkegaard maatte man balancere paa Brædder og Bjælker hen over dybe, aabne Kuler, fyldte med Kister.

Til Udvidelse af de gamle Kirkegaarde inde i Byen var der ingen Plads, kun Nikolaj Kirkegaard fik en lille Udvidelse ved at nogle gamle Huse paa Hjørnet af Vingaardsstræde og Holmensgade blev nedrevne. De to Kirkegaarde uden for Voldene, Skibskirkegården og Soldaterkirkegården, var lige saa overfyldte som de indenbys. Kirkegården ved Pesthuset paa Vesterfælled, som i Begyndelsen blev brugt til Begravelse for Fattigfolk, forslog ikke ret længe; og en lille Kirkegaard, der blev indrettet ved Pesthospitalet paa Vodrofsgaard, var fuldt optaget af Hospitalets egne døde.

Nye Kirkegaarde maatte altsaa skaffes til Veje, og det blev gjort. Men Regeringen, som ellers havde vist en rosværdig Handlekraft og Resoluthed under de fortvivlede Forhold, gjorde ved denne Lejlighed kun Skridtet halvt, idet ogsaa de nye Begravelsespladser ligesom de gamle blev udlagte midt inde i Byen. Det radikale Skridt at lægge Kirkegaardene uden for Voldene turde Regeringen ikke tage. Befolkningens Tankegang krævede endnu, at de døde fik deres Hvilested

saa nær op ad Kirken som muligt, og selv Pestens frygtelige Svøbe kunde ikke tvinge honette Folk til at tage til Takke med et Gravsted uden for Portene.

Med Fattiglemmer, Matroser og Soldater kunde der gøres kortere Proces, og en Fattigkirkegaard indrettedes da i al Hast uden for Østerport, omtrent hvor Kastelsvejen nu ligger. Her arbejdede 200 Soldater, som Kommandanten meget mod sin Vilje havde maattet afgive, paa at grave lange Grøfter til Nedlæggelse af de fattiges Lig. Der gravedes ialt 40 saadanne Grøfter, hver 200 Alen lang, bestemte til at optage ialt 8000 Lig. Ogsaa alle Ligene fra det stærkt hjemsøgte Nyboder henvistes til denne Kirkegaard. Men Nybodersfolkene vilde ikke finde sig i dette og vedblev paa Trods af Sundhedskommissionen at bære deres afdøde ud paa Skibskirkegaarden, hvor der snart ikke kunde skaffes Plads til dem, saa Kirkegaarden opfyldtes med ubegravede Lig. Tilsidst maatte der udstilles en fast Ryttervagt derude for at holde Baadsfolkene borte fra Kirkegaarden og tvinge dem ud til Fællesgravene ved Citadellet.

Men til dette foragtede Sted, hvor indtil 100 Lig ofte stod ubegravede i flere Dage, og hvor Kisternes Laag knap kunde dækkes med Jord,¹⁾ var det ikke muligt at faa Byens egentlige Borgerskab drevet ud, og de nye Kirkegaarde maatte derfor indrettes inde i Byen. Saaledes opstod de første Assistenskirkegaarde, som derefter benyttedes i et halvt Hundrede Aar. Holmens Kirke blev ligesom ved tidligere Lejligheder henvist til at benytte den gamle Sct. Anne Kirkegaard, og paa Kristianshavn blev den ældste Begravelsesplads, der havde været nedlagt siden 1696, atter taget i Brug. Til de øvrige Sognekirker købtes ny Begravelsesjord rundt om i Byen.²⁾

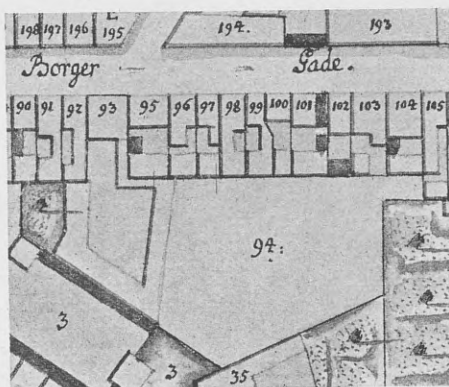
Nikolaj Kirke fik, foruden den før nævnte Udvidelse af sin egen Kirkegaard, en ny Begravelsesplads i Karreen mellem Borgergade, Gothersgade, Store Kongensgade og Dronningens Tværgade. Her laa en gammel Beværtnings- og Forlystelseshave, som kaldtes Landgreven af Hessen, og det var denne, som Nikolaj Kirke købte d. 3. Sept. 1711 og indrettede til Kirkegaard. Indgangen til den var gennem en Port i Borgergade lige ud for Helsingørsgade, hvor en Ejendom, nuværende Gadenummer 14, endnu bærer en Tavle med Indskriften Landgreven.

Det var mest Smaafolk, som blev begravede her, og Kirkegaarden var meget forsømt. Naboerne, som havde Laager ud til den, brugte den til Tørre- og Oplagsplads, til Blegdam, ja endogsaa til Keglebane; og da der senere blev indkvarteret Hestgardere i Gaarden Landgreven, benyttede de Kirkegaarden til »Divertissement«. De Træer, som fandtes derinde fra den Tid, da Pladsen endnu var Lysthave, blev

omhuggede eller forfaldt af Mangel paa Røgt. »Landgreven« brugtes dog stadig som Begravelsesplads, og det siges i 1724, at den var opfyldt af Lig lige op til Plankeværket og deriblandt flere, som nylig var jordede. I 1757 bad Frederiks Hospitals Direktion om Tilladelse til at benytte den som Begravelsesplads, da den laa Hospitalet nærmest; men Magistraten afslog det, da den var saa overfyldt, at der næppe var Plads til Sognets egne døde. Der fandtes et Lighus derinde og enkelte Gravmonumenter nævnes. — Kirkegaarden blev nedlagt 1760, og dens Grund blev solgt til omliggende Husejere med Forpligtelse til ikke at bygge eller grave paa den i de første 20 Aar. Men hen over den gamle Kirkegaard er der endnu Passage gennem en Række indbyrdes forbundne Gaarde, der strækker sig fra Gothersgade halvvejs op mod Dronningens Tværgade.

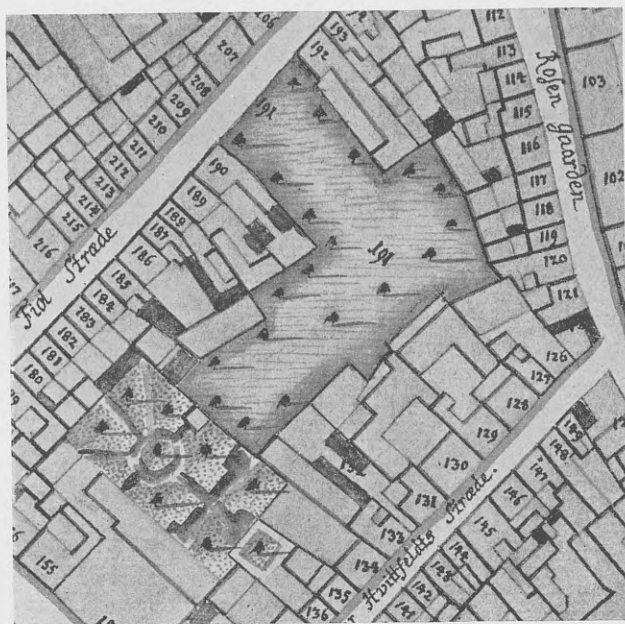
Ogsaa Vor Frue Kirke fik til Pestkirkegaard anvist en gammel Beværtningshave, Linden i Fiolstræde. Universitetet, der var Patron for Frue Kirke, købte d. 12. Aug. 1711 denne »Gaard, Grund og Ejendom, Linden kaldet, med tilliggende Haveplads og derpaa staaende Frugttræer« for 3816 Rdlr. 4 Mark. Dagen efter, d. 13. Aug., blev den indviet til Kirke-

gaard og samme Dags Eftermiddag blev det første Lig nedsat i den. Det var en af Frue Kirkes egne Præster, Laurids Sandager, som var død samme Morgen. Han blev begravet lige for Indgangen midt paa Kirkegaarden, og Frue Kirke bekostede en Ligsten til hans Grav. Endnu to andre Hjelpepræster ved Frue Kirke døde under Pesten og blev begravede her, ligesom flere af de Studenter, der under Pesten var antagne til Ligbærere. I det hele begravedes der paa denne Kirkegaard i August Maaned 418 Lig, i September Maaned 673, men i Oktober kun 186 og i November 30. Det var som sædvanlig mest Fattigfolk og smaa Børn. Dog nævnes ogsaa i de bevarede Kirkebøger nogle Prokuratorer, en Byskriver og en Amtsforvalters Enke. — Der fandtes en Brønd inde paa Kirkegaarden, som Naboerne uden Tilladelse vilde benytte; og Universitetets Rektor kæmpede forgæves for at faa alle ulovlige Laager ind til Kirkegaarden lukkede. Som de andre Pestkirkegaarde blev den nedlagt 1760, og Grunden solgtes efterhaanden til Naboerne med den sædvanlige Bestemmelse,

Kirkegaarden »Landgreven« 1757.
(Nr. 94).

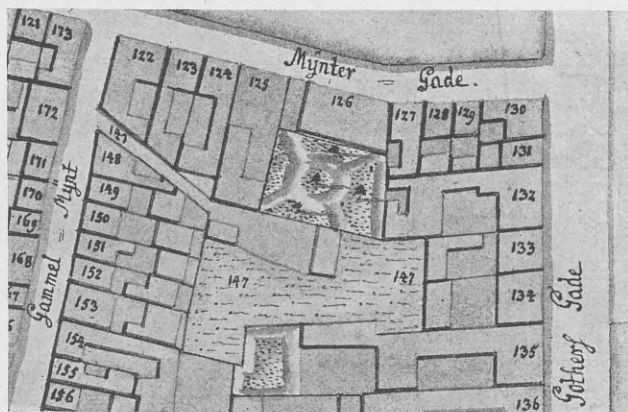

Kirkegaarden »Linden« 1757.

191 Kirkegaarden; ved Enden af den Konferensraad Basballes Have;
130 Tømmermestrenes Laugshus.

Wismar, en Gaard med tilhørende Haveplads, der laa ved Siden af Povl Fechtels Stiftelse i Møntergade. Sit Navn havde den faaet efter en tidligere Ejer Peter Bertelsen Wismar. Indgangen til den var fra Gammelmønt gennem en Port mellem de senere Gadenumre 32 og 34 og ad en smal Smøge, der kaldtes Wis-margangen og endnu var bevaret i 1907, da hele Kvarteret nedbrødes for at give Plads for Christian IX.s Gade. Kirkegaarden var helt omgivet af Baghusene til Gaardene i Gothersgade, Møntergade og Gammelmønt, og lige som de andre Pestkirkegaarde blev den snart misbrugt af Naboerne, der kastede

Kirkegaarden »Wismar« 1757.

147 Kirkegaarden. 126 De fattiges Boder. 132 Grevinde Svanes Gaard.
134 Livmedikus von Bergers Gaard. 135 Brandmajor Boje Junges
Gaard. 172 Skræderlauget.

at der ikke maatte bygges paa den før 1780. En Gæstgivergaard med det gamle Navn genopstod paa Kirkegaardstomten, og lige til 1919 saas over Porten til Nr. 34 i Fiolstræde, hvor Indgangen til Kirkegaarden havde været, et Skilt med Navnet »Linden« og fire grønne Lindetræer. Men nu er Gæstgivergaarden nedlagt, Skiltet forsvundet og Ejendommens gamle Navn paa Vej til at glemmes.

Helligaandskirken fik sin Pestkirkegaard i Ejendommen Stadt

al Slags Urenlighed derind. Slet saa vanrøgtet som f. Eks. Landgreven blev den dog aldrig, da den var under bedre Opsigt. Lige fra Begyndelsen boede en Graver inde paa Kirkegaarden i et Hus, der laa lige op til Povl Fechtels Stiftelses Have. At denne Graver ogsaa har taget sig lidt af den fattige Kirkegaards Forskønnelse ses af, at han i 1720

Wismargangen.

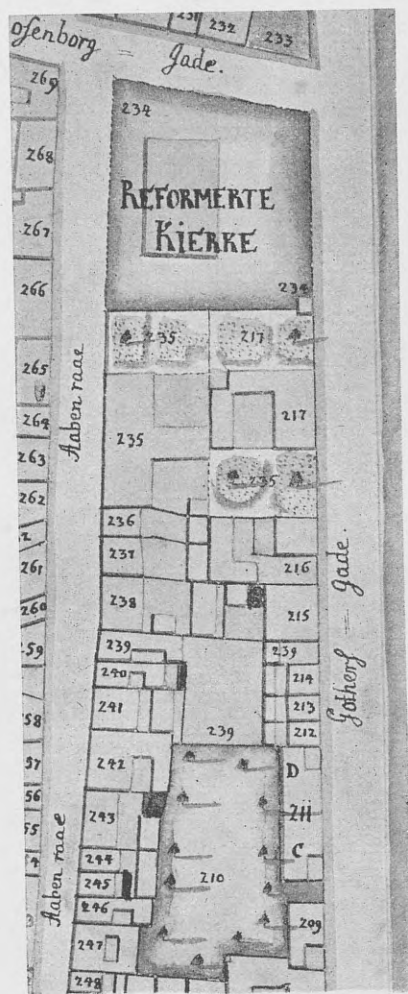
Efter Fotografi fra 1907 i Raadhusbibliotheket.

fik udbetalt 6 Rdlr. for at have plantet nogle Træer derinde. Den sidste Graver paa Wismar var Jens Christensen Agerskov, der blev den første Graver paa Assistens Kirkegaard paa Nørrebro. Der var ved samme Lejlighed Tale om ogsaa at flytte Graverboligen derud; men den viste sig at være saa forfalden, at intet af Tømmeret kunde bruges. Ogsaa et andet Hus fandtes inde paa Kirkegaarden; det benyttedes i 1758 af Magistraten til Brændeoplag.

Efter Pestens Ophør blev denne Kirkegaard benyttet af Fattigvæsenet, af Frederiks Hospital, Povl Fechtels Stiftelse, Brøndstrædes Hospital og Arresthuset. Et Par Forbrydere, Kancelliraad Frederik Hammond fra Norge og hans

Fuldmægtig Anders Sundblad, der havde lavet falske Bankosedler, ses at være bleven begravede her efter deres Henrettelse paa Nytorv 1758. Men ogsaa af de bedre Klasser jordedes adskillige paa Wismar, saaledes et Par Prokuratorer, en forhenværende Byfoged fra Kalundborg og Enken efter en Major Reedtz. — Den sidste Begravelse foregik her d. 3. Novbr. 1760, og Kirkegaarden udstykkedes mellem omboende Grundejere. Den sidste Rest af den, der henlaa som Gaardsplads, forsvandt først sammen med Wismargangen i 1907.

Trinitatis Kirkes Assistenskirkegaard laa i Karreen mellem Aabenraa, Slippen, Gothersgade og Rosenborggade. Indgangen var gennem et Portrum mellem nuværende Nr. 89 og 91 i Gothersgade. Den første Begravelse her fandt Sted 19. Aug. 1711, den sidste 4. Novbr. 1760; og det er et Vidnesbyrd om, hvor overfyldt Kirkegaarden har været, at ogsaa selve Portrummet ud til Gothersgade blev benyttet til Begravelser. Den samme Mangel paa Respekt, som udvistes over for alle disse smaa Kirkegaarde, kommer ogsaa stærkt frem over for denne. I 1759 klagede nogle, som havde Begravelser derinde, over Tømmermester Jens Christensen Ruus, som havde indkørt og tilhugget Materialier til Møllerskaber paa Kirkegaarden; han havde endogsaa rammet Pæle tværs gennem Kisterne og ruineret Gravene. Politimesteren undersøgte Forholdene, og det blev paalagt Ruus at gøre Gravene i Stand igen. Arealet blev i 1760 solgt paa det sædvanlige Vilkaar, at der ikke

Kirkegaarde i Gothersgade.

210 Trinitatis Kirkes Assistenskirkegaard.
234 Reformert Kirke og Kirkegaard. 217
og 266 De tyske Præsters Residens. 235
De to franske Præsters Residens. 221 C.
Lieutenant Holcks Gaard.

skaber paa Kirkegaarden; han havde endogsaa rammet Pæle tværs gennem Kisterne og ruineret Gravene. Politimesteren undersøgte Forholdene, og det blev paalagt Ruus at gøre Gravene i Stand igen. Arealet blev i 1760 solgt paa det sædvanlige Vilkaar, at der ikke

maatte bygges paa det før 1780. Men dette overholdtes ikke. Allerede i 1763 fik en af Køberne, Premierlieutenant Carl Philip v. Holck, Tilladelse til at bygge over Portrummet, og i 1774 begyndte en anden af Naboerne at foretage Udgravninger til en ny grundmuret Bygning paa Kirkegaarden. Flere Borgere indgav Klage herover og bad om, at deres afdøde Venners Ben maatte hvile i Fred i den fastsatte Tid. Men der blev ikke taget noget Hensyn hertil.

Endelig fik Sct. Petri Kirke en Assistenskirkegaard i Karreen mellem Larslejstræde, Nørre Voldgade, Teglgaardsstræde og Sct. Pedersstræde. *) Indgangen til den var gennem en Port i Larslejstræde skraas over for Kirken, og den grænsede mod Syd til Valkendorfs Kollegiums Have. Grunden var en gammel Frugthave, tidligere kaldet »Baron Fuirens Have«. Den blev indviet til Kirkegaard af Præsten ved den tyske Kirke, Dr. Heinrich Dürkop d. 21. Sept. 1711, og samme Dag fandt den første Jordfæstelse Sted. Kirkegaarden synes at være bleven vel røgtet og vedligeholdt af Forstanderne for den tyske Menighed, og efter at den var nedlagt i 1760, beholdt Kirken den endnu i nogle Aar som Rekreationsplads for Lemmerne i Sct. Petri Plejestiftelse, der i 1737 var bleven opført ud mod Kirkegaarden. Den Have, som endnu ligger bag ved Pelts og Thymes Stiftelse i Larslejstræde, er den sidste Rest af den gamle Kirkegaard.

3. AFSKAFFELSE AF INDENBYS BEGRAVELSER

Efter at Pestkirkegaardene var nedlagte i 1760, var Kirkebygningerne og de gamle Urtegaarde omkring dem atter de eneste Begravelsespladser inden for Voldene. Det var kun et Tidsspørgsmaal, naar ogsaa de skulde forsvinde, — men et Spørgsmaal, som det dog tog omtrent hundrede Aar at løse.

Først og fremmest gjaldt det om at frigøre selve Kirkerne for den mod al Hygiejne stridende Skik at begrave de døde under Kirkegulvet.

Kejser Konstantin den Store skal have været den første, der lod sig begrave inden for Kirkens Vægge. Denne Uskik havde fra først af ingen Støtte hos Kirken, og senere ivrede f. Eks. Luther imod den.¹⁾ Men Kirken maatte her som saa ofte give Køb, og den kunde saa meget lettere gøre det, som disse Begravelser i Kirkehusene skaffede den en god Indtægt. De dyreste Pladser var i Koret, og nedad mod Taarnet blev de billigere. Mange af vore Købstadkirker er endnu den Dag i Dag helt udhulede under Gulvet af gamle Grave, og i Aarhundreder har Menigheden vandret hen over Gulvets slidte Ligsten.

*) Se Grundplan S. 29.

Da Moden var paa sit højeste — i det 16. Aarhundrede —, var disse Begravelser inde i Kirken lige ved at gøre den uanvendelig til sit egentlige Brug. Da kunde Menigheden ikke vandre hen over Ligstenene; den maatte gaa uden om dem, thi de ragede op over Kirkegulvet som hele Monumenter. Regeringen tog fat med haard Haand for at standse denne Misbrug. Søhelten Otto Ruds Gravmæle i Frue Kirke maatte fjernes, da det borttog Pladsen i Koret, og et paatænkt Gravmæle over Peder Oxe sammesteds blev det forbudt at opføre. Og endelig udstedtes i den kalundborgske Reces 1576 et almindeligt Forbud imod, at »lade gøre nogen Begravelse over Jorden forhøjet med Alabaster eller slig mærkelig Bekostning«. Denne Bestemmelse synes at være bleven kraftig haandhævet, og rundt om i Landets Kirker sløjfedes i de følgende Aar det ene fornemme adelige Gravmæle efter det andet.¹⁾

Men naar Ligstenene blot lagdes fladt ned i Kirkegulvet, var Begravelser i Kirkerne fremdeles tilladt, og Tilladelsen blev rigelig benyttet. Kirkerne forvandlede til Pesthuler; i dem havde Datidens hyppige Epidemier deres bedste Tilhold, og med nogen Grund blev det sagt, at man for at hædre de døde slog de levende ihjel. Selv under Pesten 1711 vedblev man at benytte Kirkerne til Begravelser, og Følgen blev, at Liglugten gjorde Opholdet derinde næsten uudholdeligt. Professor Mule skriver d. 10. Okt. fra København: »De Store ville ikke lade sig afholde fra at nedsætte deres pestdøde Paarørende i deres aabne Familiebegravelser, og saaledes er det miasmiske Stof kommet ind i Kirkerne for især at fylde sammes over Gravkælderne anbragte lukte Stole, hvor Folk af de højere Stænder, blandt hvilke Sygdommen nu ogsaa mest hersker, have Stader. At jeg selv har undgaaet Smitten i Kirkerne skylder jeg maaske den Omstændighed, at jeg, mærkende den gennem Fjælegulvet i min Stol opstigende Liglugt, i Tide forlod Stolen«. ²⁾ Lægerne var dog i den Henseende ikke bedre end andre Standspersoner. Professor Mule fortæller i et senere Brev, at hans Kollega, den højt fortjente Dr. med. Lahm, er død af Pesten. »Igaar Aftes blev hans Lig nedsat i hans Familiebegravelse i Helligest Kirke«. — Selv under disse Forhold dristede Regeringen sig ikke til at forbyde Begravelser i Kirkerne, men nøjedes med et Paabud om, at saadanne Grave, i hvilke Pestlig var nedsatte, skulde fyldes med Sand for at dæmpe den fra dem opstigende ulidelige Stank.³⁾

Langt ned i Tiden var der Kirker, som den i Nykøbing paa Falster, hvor hele Gulvet bestod af Trælemme, der lukkede over Begravelserne, og ofte var der endda anbragt Trækhuller i disse Lemme. I et Skrift fra 1785 fortælles, at i Horsens var den ene af Byens Kirker i 3

Uger ubrugelig til Gudstjeneste formedelst Stanken af et der hensat Lig. Og Forfatteren henviser ligeledes »til det bekendte Tilfælde ved Petri tyske Kirke i København; men det er for nyt til at jeg skulde behøve tydeligere at nævne det«. ¹⁾ Men Præsterne og deres Menigheder tog ingen hygiejniske Hensyn. Der tales i ældre Tid om »den søde Lugt« inde i Kirkerne. Den ansaas for et Tegn paa det helliges Nærværelse, men var i Virkeligheden Stanken af forraadnede Lig. Den religiøse Følelse havde her som saa ofte ellers indgaaet et Forbund med verdslige Interesser, som det var særdeles vanskeligt at gaa imod. Rasmus Nyerup, der selv var en ufortrøden Talsmand for Oplysningstidens Tanker paa dette Omraade, maa med et Suk erkende, at det vil være næsten helt umuligt at faa en bedre Ordning indført, eftersom »den nuværende Indretning nøje er forbunden med Religionen, item med Skolers og Kirkers og Præsters og Degnes og Klokkeres og Graveres Indkomster og Fordele«. ²⁾

Struensee og hans Mænd havde dog allerede forsøgt at træde op mod denne fromme, hævdvundne Skik. I Februar 1771 indgav Stadsfysikus Wandeler et Forslag til Magistraten om at fjerne den usunde Stank af Kirkerne. Han tænker dog kun paa Ventilation ved at anbringe Luger og Jerntraadsgitre paa begge Sider af Bygningerne for at skaffe Gennemtræk. Men to Maaneder senere paalagde en Kabinetsordre fra Struensee Magistraten at fremkomme med Forslag til helt at afskaffe Begravelser baade i Kirkerne og paa de indenbys Kirkegaarde for derved at rense Luften i Byen. Magistraten satte sig stædigt til Modværge: At forbyde Folk, som i dyre Domme havde købt Begravelser i Kirkerne, at benytte disse, gik dog ikke an; og den vidste ingen Pladser uden for Byen at anvise, hvor nye Kirkegaarde kunde anlægges. Herpaa svarede Kongen selv, at saadanne Pladser maatte og skulde findes. De kunde bekvemmost søges ved Strandbredden, hvorhen de døde kunde føres i Baade, og de nuværende Kirkegaarde kunde da udlægges til Græsning. »Indbyggernes Bevarelse gaar frem for alt«.

Efter dette var Magistraten nødt til at foretage sig noget, og den 31. Juli 1771 kunde den afsende en Forestilling til Kongen. Det var lykkedes den at finde to Pladser, som der kunde være Tale om. Den ene var Classens Have og Limfabrikens Grund uden for Østerport, den anden et Jordstykke ved Frederiksberg Allé, som tilhørte Pesthuset. Magistraten anbefalede ikke noget af dem, og særlig det første vilde blive dyrt at erhverve. Men andre Steder havde ikke været at finde, og Kongen maatte nu selv vælge imellem dem.

Det har sikkert ikke været Magistraten ukært, at Begivenhedernes Udvikling standsede det hele Projekt. Aaret efter var Struensee styr-

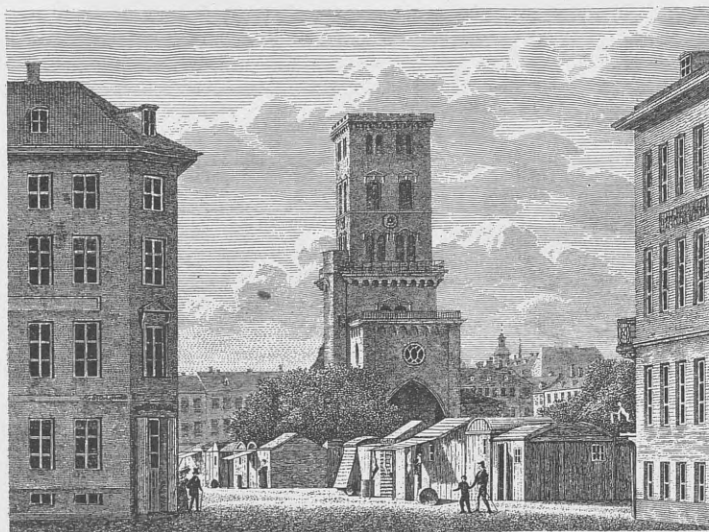
tet, og hans Reformplaner skulde helst lægges til Side. Men den Sag, han her havde rejst, kom man dog ikke uden om. I 1780 rørte Kancelliet forsigtigt ved den med en Forespørgsel til Bisper og Stiftamt-mænd, om der kunde være noget til Hinder for, at Ligs Bisættelse i Kirkerne eller Begravelse under Kirkegulvet blev forbudt. Der kom foreløbig ikke noget ud af dette Tilløb, og tyve Aar efter kunde Kancelliet paany udsende ganske det samme Spørgsmaal til Bisperne. Men Tiden modnedes langsomt. Fra Udlandet virkede Eksemplet, saaledes da Kejser Josef II i 1784 forbød alle Begravelser i Wien og resolut flyttede alle Kirkegaarde uden for Byens Volde. Herhjemme viste Regeringen sit Sindelag ved kraftige Forhøjelser af Betalingen for indenbys Gravsteder og ved at lade sin Kollegialtidende, der begyndte at udkomme i 1798, stadig anbefale Benyttelsen af de Kirkegaarde, der allerede fandtes uden for Voldene. Det hedder saaledes i en Artikel i Tidendens første Aargang: »Ingen vil kunne med Glæde besøge sine afdøde Venners Grave, naar disse bestaa i en mørk og stinkende Kælder, fra hvis Aabning man farer tilbage som fra en rædsom Afgrund. Ingen kan med Sjælens Ro og alvorlige Følelser ty hen til det Gravsted, der gemmer en elsket Vens Ben, naar han ogsaa der maa omringes af støjende Menneskers Vrimmel og forstyrres af Byens Larm. Saadanne Følelser kræve rolig Frihed og stille Ensomhed; men den bør ej inden for Købstadens Porte, og endnu mindre inden for Hovedstadens Volde«. ¹⁾

Den svulstige Stil er Tidens egen, men Indholdet af Artiklen er rigtigt nok; den Tids indenbys Kirkegaarde var langt fra at være fredlyste Steder. Offentlige Stier eller Veje førte hen over dem, saaledes en Passage tværs over Nikolaj Kirkegaard, omtrent hvor senere Nikolajgade blev anlagt, og en lignende paa langs gennem Trinitatis Kirkegaard fra Købmagergade til Springgade. Holmens og Helligøjstes Kirkegaarde benyttedes af de omboende til der at tørre Vasketøj og sole Sengklæder, og Kirkeværgerne stod magtesløse i ethvert Forsøg paa at hindre denne Uskik. ²⁾

Regeringen og Kollegialtidende gjorde endvidere hvad de kunde for at opmuntre den nye Skik, der omkring ved Aarhundredskiftet begyndte at blive Mode: at indrette private Begravelser helt uden for Kirkegaardene. I 1798 fik Major Derschau i Køge Tilladelse til at indrette sig et Gravsted paa en lille Ø ved Gammel-Køge. Aar 1800 blev der givet Tilladelse til at indrette private Begravelser paa to Landsteder, som bar Navnene Rolighed og Nøjsomhed, — dog ikke de to bekendte københavnske Ejendomme af disse Navne, men begge beliggende i Norge. Men ogsaa i og ved København trængte Skikken frem. I 1802 fik Justitsraad Lange Tilladelse til paa sin Gaard Nørre-Alleen-

lyst ved Frederiksberg Allé at lade indrette et Begravelsessted for sig og Familie; og i 1806 fik Grosserer Moses Levin Mariboe en lignende Tilladelse for sin Gaard Bellahøj ved København.

Og saa udkom da endelig Forordningen af 22. Febr. 1805, der gjorde Ende paa Kirkernes Benyttelse som Begravelsesplads: »Da Kongen ikke finder det sømmeligt, at Bygninger, indviede til det højeste Væsens Dyrkelse, tillige afbenyttes som Gemmesteder for Legemer, der overgives til Forraadnelse; og da den fra mindre oplyste Tider nedarvede Skik at begrave de døde i Kirkerne ofte har haft

Nikolaj Kirkeplads 1831.
Efter Hist. Medd. om København II.

farlige Tilfælde, endog Helbreds Tab for de efterlevende til Følge«, saa vil Kongen nu drage Omsorg for, at Templerne i hans Riger her- efter udelukkende forbeholdes til deres egentlige Bestemmelse. Der- for maa intet nyt Gravsted herefter indrettes i nogen Kirke, de alle- rede bestaaende Ejendoms-Begravelser skal søges erhvervede af Kir- ken mod Anvisning af Gravsteder paa Kirkegaarden, og indtil dette kan ske, maa de kun benyttes til balsamerede Lig eller til saadanne, som har henstaaet andensteds i mindst 2 Aar efter Dødsdagen.

Tilbage var saa de smaa Urtegaarde omkring Kirkerne, i hvilke der vedblivende begravedes nogle Hundrede Lig om Aaret. De var dog forlængst overfyldte og blev stadig mindre og mindre. De saa- kaldte Lærredsboder i den nuværende Niels Hemmingsensgade havde længe indskrænket Helliggejstes Kirkegaard, og i 1798 opførtes lig-

nende Boder paa Trinitatis Kirkegaard. Ved høj Betaling og ved i 1796 at forbyde Kirkeinspektionerne at udstede nye Begravelsesbreve paa de indenbys Kirkegaarde og kun forny de ældre, hvor Skødet udtrykkelig hjemlede det, søgte Regeringen at indskrænke Brugen af dem, og Byens Ulykker hjalp med til at faa dem fjernede. I 1795 brændte Nikolaj Kirke. Det blev besluttet, at den ikke skulde genopføres, og Begravelser paa den omliggende Kirkegaard ophørte derefter i 1800. Pladsen henlaa i en Aarrække som et Uføre med enkelte Træer og Buske fra Kirkegaardens Tid mellem de nedtrampede Grave, hvor Brandvæsenet holdt Øvelser, og hvor Brolægningsvæsenet havde Oplag af Brosten. Slagtere og Marskandisere havde ogsaa Boder derinde; men først i Aarene 1844-45 blev Pladsen ordnet og de Slagterboder opførte, som stod der indtil vore Dage.¹⁾ — Under Bombardementet 1807 brændte Vor Frue Kirke. Vel blev denne Kirke opført igen; men da hele Kirkegården skulde bruges til Stilladser og Oplagsplads ved Arbejdet paa Kirken, Universitetet og Metropolitanskolen, blev alle Begravelser her forbudt i 1811. Pladsen henlaa derefter længe i Uføre; først i 1853 blev den brolagt og fik sit nuværende Udseende.

Omsider sejrede da Sundhedsvæsenets voksende Krav, og Begravelser paa de indenbys københavnske Kirkegaarde blev forbudt fra 1. Maj 1851. Bestemmelsen gjaldt ikke for de to kristianshavnske Kirkegaarde, hvis friere Beliggenhed gjorde dem mindre sundhedsfarlige. Hertil kom, at Kristianshavns Beboere protesterede mod at benytte den fjerntliggende Assistens Kirkegaard paa Nørrebro, og at en Anvisning paa at benytte Assistenskirkegården paa Amager mødte den Vanskelighed, at den store Ligvogn ikke kunde komme igennem den lave Amagerport. Men da den store Koleraepidemi udbrød i Juni 1853, og adskillige Koleralig allerede var bleven begravede paa de kristianshavnske Kirkegaarde, satte Autoriteterne sig ud over disse Hensyn, og efter 1. August 1853 var Begravelser ligeledes forbudt paa de kristianshavnske Kirkegaarde.²⁾

Siden da har kun rent undtagelsesvis en Jordfæstelse fundet Sted inde i Byen, som da Komponisten I. P. E. Hartmann i Aaret 1900 blev begravet ved Garnisons Kirke.

III. UDENBYS KIRKEGAARDE

1. FATTIGKIRKEGAARDENE, DE MILITÆRE KIRKEGAARDE OG JØDERNES KIRKEGAARD

UDEN for Byens Porte begravedes i gammel Tid kun Fattigfolk og Forbrydere, Selvmordere, Soldater og Jøder. Der skulde Aarhundreders Udvikling til, før den gamle Fordom mod de udenbys Gravpladser blev overvundet; det skete først, efter at Assistens Kirkegaard paa Nørrebro var anlagt i 1760, og selv da kun langsomt og nølende.

Den første Begravelsesplads uden for Voldene var en Pestkirkegaard, der blev anlagt under en Epidem i 1546. Den kaldes sædvanlig Kirkegaarden uden for Nørreport og laa omtrent paa det nuværende Grønttorv. Efter at være benyttet under Pesten 1546-47 og atter under en Epidem i Sommeren 1553, henlaa den ubenyttet i en Aarrække, og om dens forsømte Tilstand i disse Aar har Kirkeværgen ved Vor Frue Kirke, Raadmand Lavrids Bøsestøber (død 1570), efterladt en Beretning, der giver et malende Billede af den Vanrøgt, en Kirkegaard efter Reformationen kunde blive Genstand for.

»Anno Domini 1556«, begynder han, »da stod den ny Kirkegaard øde og uordineret, saa naar Kong Kristian, salig med Gud, tit og ofte drog ud ad Nørreport til Esrom og Helsingør og andensteds, ihvor Hans Naade havde Lyst at drage, saa han altid, at der gik Faar og Øg og anden Urenhed paa forskrevne Kirkegaard, hvilket Hans kgl. Majestæt var ikke vel tilfreds med«. Efter Kongens Ønske lod da Lavrids Bøsestøber sætte et Plankeværk om Kirkegaarden og holdt selv Orden paa den i nogle Aar. »Men Anno 1564 begyndte den store Pestilense at regere her i København, da raadede Graverne selv derude og holdt der ingen Ordning eller Skik, men skikkede sig utilbørligen«.

»Saa var der en Graver ved Navn Steffen og var Taarnvægter i Vor Frue Taarn, hvilken der grov ned udi de Grave, som friske Lig laa udi. Saa var forskrevne Steffen uskikkelig og slog Laaget op af Kisterne og hug en Hakke udi de døde Menneskers Kroppe og bad dem staa op udi tusind Djævels Navn og sagde: I have længe nok ligget her«.

Et lignende Indtryk af det uhyggelige Sted faar man af den Instruks for Graveren paa den nye Kirkegaard, som Magistraten vedtog i 1562:

»Først skal det strengeligen være hannem forbudet at holde Dobbel og Drik, desligeste huse eller dølge Skarnsfolk og Uryggeløse i samme Kirkegaards Hus, ved sin Hals, men afstyre og straffe Udyd og Skalkhed det meste, han kan, eller give det tilkende for Øvrigheden«.

Tidsler, Areller og andet unyttigt skal han »opdrage« og derimod plante Ask og Lind omkring Kirkegaarden. Port og Laage skal han holde lukket, naar Stadens Porte laases, »at der inde ikke skal skjules og foraarsages Synd og Ondskab, som desværre tilforn sket er«. ¹⁾

Da Uordenerne vedblev, fik Lavrids Bøsestøber paany Befaling til at tage sig af Kirkegaarden. En Dag, han var derude, og der faldt »en stor Slapsne og Regn«, traf han nogle Dannekvinder, som sagde til ham: »Gud have Lov, I have nu flyet Kirkegaarden vel, og vi vel behager ham«. Og derpaa bad de ham, »at naar de skulde følge de dødes Lig derud, at de da maatte faa et Hus at kunne staa i Tørre at høre Guds Ord og faa nogen Fortrøstning at gaa hjem med, fordi Præsten stod her ude og for stor Sne og Regn kunde ingen Fortrøstning give dem«. Dette gav Anledning til, at Lavrids Bøsestøber i 1566 fik opført et Kapel af Bindingsværk ude paa Kirkegaarden. I Kristian IV.s Tid afløstes det af den Forstadskirke, der stod paa Kirkegaarden indtil Belejringen 1658, da den blev nedbrudt. ²⁾

Kirkegaarden uden for Nørreport, som oprindelig kun havde været bestemt for Pestlig og senere benyttedes til Begravelsesplads for henrettede Forbrydere, har formodentlig faaet et hyggeligere Præg, efter at den var bleven Sognekirkegaard for Forstædernes Beboere. Allerede i Lavrids Bøsestøbers Tid var det blevet paalagt Graverne at plante Aske- og Lindetræer omkring Kirkegaarden, og hundrede Aar senere var den blevet et yndet Udflugtssted for Hovedstadens Beboere. »Om Søndagen«, skriver Johan Monrad i sin Selvbiografi, »var den fuld af Folk, saa Jorden var som skjult af dem, i det alle Folk, Mænd og Kvinder med deres Børn og Tjenestefolk gik ud af Kjøbenhavn og satte sig over hele Kirkegaarden, som var fuld af store Lindetræer, og fik Mad og lod hente til sig af de omliggende Haver«.

Denne Kirkegaard blev fuldstændig ødelagt i Belejringen, og da der efter 1660 anlagdes en ny Fattigkirkegaard uden for Nørreport, blev den lagt længere ud, i Nærheden af Acciseboden inden for Peblingebroen. Forholdene her har ikke været bedre end paa Datidens andre Fattigkirkegaarde. Det hedder i 1668, »at Kulegraveren lader Kulen staa aaben om Natten med Ligene, som der udi om Dagen ned sættes, saa at hver kan sætte ned, hvo de ville, under den Prætekst, saasom det skulde være fra de fattige. Og mest Ulempe har sin Udspring deraf, at der er ingen Præst forordnet at have Tilsyn med Kulegraveren«. ³⁾

Herude var de fattiges Kirkegaard i de følgende Hundrede Aar. Da der under Forberedelserne til Assistens Kirkegaards Anlæg var Planer oppe om helt at afskaffe de specielle Fattigkirkegaarde, skrev Professorerne i 1759 til Magistraten, at de ikke kunde billige denne Plan: de vidste ej rettere, end at Fattigvæsenet havde sin egen Kirkegaard ved Nørre Accisebod, hvor alle de Lig blev begravede, der fik fri Kiste af Konventhuset og blev bortbaarne af Vægterne, og disse Lig maatte ogsaa i Fremtiden være Sognekirkernes Assistenskirkegaard uvedkommende, hvad enten saa denne Konventhusets Kirkegaard skulde vedblive eller paa anden Maade bruges til Stadens Nytte.¹⁾

Der har altsaa paa den Tid været Tale om helt at nedlægge den gamle Begravelsesplads; men den laa der dog endnu et Aarhundrede senere. Under de lidet tiltalende Navne »Selvmordernes Kirkegaard« og »Koppekirkegaarden« brugtes den endnu lejlighedsvis til Begravelsesplads. I 1805 fortæller københavnske Aviser saaledes om en beklagelig Fejltagelse, en ny Ligvognskusk af Uvidenhed havde gjort sig skyldig i, da han nedsatte en Kiste med et velklædt Fruentimmerlig i en aaben Grav paa Selvmordernes Kirkegaard.²⁾ Fattigvæsenet benyttede den til Begravelsesplads for Koppepatienter indtil 1841, og efter den Tid henlaa Pladsen øde og forsømt. I nogle Aar blev Græsset paa den bortlejet af Magistraten for 10 à 16 Rdlr. aarlig med Forpligtelse for Lejeren til at skaane Grave og Monumenter og til ikke at bortskuffe Jorden fra Kisterne, der stod tæt under Overfladen, mange Steder ikke et Spadestik dybt. I 1854 blev Pladsen, lidt over en halv Tønde Land, lejet af Tømmermester Kellermann, hvis Have stødte op til den. Han satte Hegn omkring den, medens den tidligere havde ligget ganske aaben. Kirkegaarden forsvandt endelig ved Kommunehospitalets Anlæg; dens Grund skæres nu af den yderste Ende af Gøthersgades Forlængelse.

Da denne Kirkegaard var nedlagt, fik Fattigvæsenet anvist en anden paa den modsatte Side af Farimagsvejen, grænsende op til Søetatens Kirkegaard. Den brugtes til 1858, da ogsaa den var opfyldt, og fik derefter ingen Afløser.³⁾

Almindelig Hospitals Kirkegaard uden for Østerport, mellem Alleen og Garnisons Kirkegaard, blev indviet 1770.⁴⁾ Her jordedes i 1813 Etatsraad J. H. Bärens, hvis Liv havde været viet de fattige, og som havde ønsket selv at blive begravet som en af dem. Da der hverken var Port eller Lukke for Kirkegaarden, var Gravene nedtraadte og besudlede, og allerede efter et Aars Forløb kunde Stedet, hvor Bärens laa begravet, næppe længer ses. En Ven af ham lod da sætte et Gitter om Graveh og paa denne henstille en Blomsterkurv med

Bärens' Navn.¹⁾ — Det nordligste Hjørne af Fattigkirkegaarden brugtes indtil 1857 som Begravelsesplads for Slaver fra Stokhuset.

En anden Fattigkirkegaard laa ved Pesthuset paa Vesterfælled, ligeledes indrettet efter Belejringen. Da Pesthuset eller Sct. Hans Hospital i 1769 flyttedes til Ladegaarden, blev der ogsaa indrettet en Kirkegaard her, som benyttedes indtil 1807, da Sct. Hans Hospital flyttedes bort. Man stødte paa mange Grave fra den Tid, da Nordbanen i 1863 blev anlagt hen over Ladegaardens Grund.

Spredte Begravelsespladser, som engang har ligget uden for Byens Volde, findes utvivlsomt endnu flere Steder under Hovedstadens Huse og Gader. Ved Udgravning i Nyboder, i Krydset mellem Ny Kronprinsessegade og Salviegade, er man saaledes stødt paa Ligkister, der laa i regelmæssige Rækker og gjorde Indtryk af at stamme fra en ordnet Begravelsesplads. Da denne strakte sig ind under Nybodershusene, maa den være fra Tiden omkring Aar 1600.²⁾ — Et Sted i Nærheden af Amalienborg vil man muligvis engang støde paa Levninger af Begravelsespladsen ved det gamle Sct. Anne Kapel; og de spedalske i Sct. Jørgens Hospital maa have haft deres egen Begravelsesplads ude ved Vodrofsvej.

Nu er Fattigkirkegaardenes Tid forbi. I 1858 vedtog Kommunalbestyrelsen, at naar de daværende Fattigkirkegaarde var fuldt be- lagte, skulde ingen nye indrettes, men de fattige for Fremtiden be- graves i Frijorden paa de almindelige Kirkegaarde.³⁾ Og ved denne Ordning er det senere forblevet.

Den ældste af Byens nuværende Begravelsespladser er Holmens Kirkegaard, der indviedes d. 10. Aug. 1666 af Sognepræsten Provst Seidelin og fik Navnet Skibskirkegaarden.⁴⁾ Samtidig opførtes et Be- gravelseskapel derude, som stod til 1701; da var det »formedelst Ælde ganske bortraadnet, saa at der nu ingen Skjul findes enten for Præ- sterne eller Folket, naar der udi ondt Vejrlig noget kan falde at for- rette, hvorover Præsterne sig idelig besværges«. Der var ved den Lej- lighed Tale om helt at flytte Kirkegaarden bort, da Grunden formo- dedes engang at maatte benyttes til Fæstningsværkernes Udvidelse. Magistraten havde allerede anvist en ny Plads til den paa den mod- satte Side af Alleen, ved Enden af Garnisons Kirkegaard; men denne Grund viste sig ubekvem, da man allerede i en Alens Dybde kom til Vand, og Flytningsplanerne blev derfor opgivne.⁵⁾ Et nyt Kapel blev da under Ledelse af Stadsbygmester Ernst opført paa den gamle Kirkegaard. Det var kun en lille Bygning, 20 Alen i Længden og 14 i Bredden, men den synes at have været smagfuldt udstyret. Den havde to Klokker, Alter, Prædikestol og Galleri til Koret og var ud-

vendig prydet med Pilastre og Kapitæler. Pengene til Bygningens Opførelse tog man dels af Holmens Folks Forsømmelsesbøsse, dels af Bøder til et Beløb af 160 Rdlr., som Holmens Folk havde maattet betale for et Opløb paa Slotspladsen d. 8. Marts 1701.¹⁾

I dette Kapel blev der ofte holdt Ligprædiken; men kun en halv Snes Aar brugtes det efter denne sin Bestemmelse. Under de forfærdelige Tilstande i Pestaaret 1711 blev Skibskirkegaarden aldeles ødelagt, og efter den Tid vilde ingen mere lade Ligprædiken afholde i Kapellet. Den lille Bygning forfaldt, og i 1754 blev den solgt til Nedbrydning.²⁾

I Stedet for Kapellet opførtes nu et lille Hus til Bolig for Graveren og med et Værelse for Præsten. Det stod til 1807, da det blev afbrændt ved Englændernes Angreb paa København. I 1811 opførtes en ny Graverbolig paa Kirkegaarden, og denne afløstes i 1884 af den Bygning, som endnu staar.³⁾

Midtpunktet paa Holmens Kirkegaard er Gravmindet over de faldne fra Kampen d. 2. April 1801. Grundstenen til Mindesmærket blev nedlagt af Kommandør Olfert Fischer d. 2. April 1802. Det bestaar af en stor træbeplantet Høj med en Obelisk, udført af Wiedewelt og omgivet i en Halvcirkel af en Række Kampsten med Navnene paa de faldne Officerer. Fra Højens Top var der oprindelig Udsigt over Sundet og Kongedybet, hvor Slaget stod.⁴⁾

Garnisons Kirkegaard eller Soldaterkirkegaarden, som den oprindelig hed, er ligesom Holmens Kirkegaard anlagt i de nærmeste Aar efter Københavns Belejring. Den nævnes i Kommandantskabets Protokol 1664-71;⁵⁾ men først efter Pesten 1711 kom den i regelmæssig Brug, og i 1723 nævnes den med sit nuværende Navn.⁶⁾

Det varede længe, før denne Kirkegaard kom under Røgt og Pleje. Først i 1813 blev den beplantet, og da Kommandantskabet ikke ofrede meget paa dens Istandsættelse, henlaa store Partier af den som et Vildnis. Det siges, at det i en Aarrække var en Privatmand, Billedskærer Møen paa Kastelsvej, der ved eget Arbejde og paa egen Bekostning vedligeholdte Kors og Grave over de faldne Soldater fra 1864, indtil der endelig i 1885 opkastedes en fælles Gravhøj over dem.⁷⁾ — Kirkegaardens nærmeste Omgivelser var ogsaa længe ret utiltalende; her var en forsømt Fattigkirkegaard, en Slavekirkegaard og senere en Begravelsesplads for Hunde. I Koleraaaret 1853 blev Kirkegaarden udvidet ved Inddragelse af den tidligere Morbærplantage paa Glaciet,⁸⁾ og samtidig blev et Ligkapel opført.

Paa Garnisonskirkegaarden hviler, blandt mange andre Militære, Generalerne Rye og de Meza; og en høj, smuk Stenobelisk er her rejst til Minde om de faldne fra de to slesvigske Krige.

Den mosaiske Kirkegaard i Møllegade blev anlagt 1694 og følger saaledes i Alder næst efter de to militære Kirkegaarde. Allerede i 1693 maa den dog være taget i Brug; thi endnu staar vel bevaret paa Kirkegaarden en Gravsten over en ung Jøde, David Israel, som blev begravet i dette Aar.¹⁾ Hans Monument er det ældste paa Kirkegaarden; det næste i Rækken, rejst over Præsten Abraham Salomon, er 7 Aar yngre.

Gravsten fra mosaisk Kirkegaard
i Møllegade.

Efter Hist. Medd. om København I.

Kirkegaarden laa oprindelig paa en aaben Mark, kun omgivet af en Grøft. De jødiske Ligbegængelser kunde derfor aldrig foregaa uden stor Hindring og Trængsel af alle Slags Mennesker, og i 1704 fik Menigheden da Tilladelse til at rejse et Plankeværk omkring Pladsen og opføre et lille Kapel og en Bolig til en Opsynsmand. Ved samme Lejlighed fik Kirkegaarden sin første Udvidelse, der siden efterfulgtes af mange flere. Thi i Forhold til sit Antal krævede den jødiske Menighed en stor Begravelsesplads, da den jødiske Religion ikke tillod nogensinde at opgrave den Jord, hvori et Lig engang var blevet nedlagt. Kommunalbestyrelsen søgte gentagne Gange, men forgæves, at værges sig mod Jødernes Krav om stadig nye Udvidelser af Kirkegaarden.²⁾

Den første Opsynsmand, som blev ansat derude, hed Niels Børgesen og har altsaa, efter Navnet at dømme, ikke hørt til Menigheden. Senere blev dog Pladsen besat med en af Jødernes egne. I et Mandtal fra 1751 nævnes »Abraham Nathan, Jøde, paa Jødernes Kirkegaard«, og der tilføjes den kuriøse Oplysning, at han holder Ølsalg. Aaret efter hedder det, at han har et lidet Værtshus. Endnu i 1807 havde Graveren derude Logi- og Værtshus i Ejendommen ved Siden af Kirkegaarden, og mange engelske Soldater boede hos ham. Det siges, at de forøvede adskilligt Hærværk paa Kirkegaarden, og 6-8 af dem, som døde her, blev af deres Kammerater begravede blandt Jøderne. Forstanderne for Begravesselskabet søgte siden om Tilladelse til at grave disse Lig op; men det blev dem nægtet, og de engelske Grave findes der endnu.³⁾

Ogsaa et andet Minde fra Kampene 1807 har Kirkegaarden beva-
ret. Den 25. August holdtes den besat af Livjægerne, som her leverede
en Fægtning med Englænderne. Paa en Gravsten findes indhugget en
Indskrift om, at den blev beskadiget af Kuglerne.¹⁾

De første Jøder i København var af den tyske Nation, siden kom
de portugisiske Jøder til og fik i 1715 deres egen Kirkegaard. Ved
Midten af 18. Aarh. blev de to Kirkegaarde dog forenede; men For-
skellen imellem dem kan ses endnu, idet Gravstenene paa de portu-
gisiske Grave ligger fladt ned, medens de paa den tyske Kirkegaard
staar oprejste.

Ved Lov om Kirkernes Brug af 25. Marts 1872 blev der givet en-
hver Ret til at blive begravet paa sit Sogns Kirkegaard, selv om han
ikke hører til Folkekirken. Denne Ret gælder altsaa ogsaa for Jøderne.
Men den benyttes kun sjældent, og Jøderne har fremdeles deres
egne Kirkegaarde.

2. ASSISTENS KIRKEGAARD

Tvunget af den haarde Nødvendighed havde Autoriteterne i 1711
gjort en Kraftanstrengelse og paa en Gang skaffet Byen 5 nye Begrav-
elsespladser. Med dem hjalp man sig i en Aarrække; men de var
smaa, de laa alle midt i tæt bebyggede Kvarterer, og inden et halvt
Hundrede Aar var gaaet, var ogsaa de lige saa overfyldte som de
gamle. Kravet om Udvidelser meldte sig atter; og for Myndighederne
stod det nu klart, at der ingen anden Udvej var end at forlægge Kirke-
gaardene helt uden for Byen.

Det var Magistraten, som tog Initiativet til dette betydningsfulde
Skridt. Den 2. Maj 1757 sendte den en Skrivelse til Kancelliet, hvori
den paaviste Nødvendigheden af, at de gamle indenbys Assistens-
kirkegaarde blev afskaffede og nye indrettede uden for Portene. Alle-
rede d. 20. Maj kom Svaret: Kancelliet gav Planen sin fulde Tilslutning
og pegede paa de Arealer, der laa paa begge Sider af Farimagsvæjen,
mellem Fæstningen og Søerne, som en passende Plads til Anlæg af
nye Kirkegaarde.

Magistraten var dog fremsynet nok til ikke at blive staaende ved
dette Tilbud. Den foretrak at gøre Skridtet fuldt ud og lægge de nye
Kirkegaarde helt uden for Søerne. Den tilbød hertil at skænke og ind-
hegne det fornødne Areal paa den nærmest liggende Del af Nørrefæl-
led, der hidtil havde været anvendt til Tobaksplantning og Græsning,
imod at Kirkerne selv bekostede den fremtidige Vedligeholdelse, og
at Byen fik overdraget de Assistenskirkegaarde inde i Byen, som den
ikke i Forvejen var Ejer af. Og paa dette Grundlag gik Sagen i Orden.

Der var dog endnu adskillige Vanskeligheder at overvinde. Skulde Studenterne nu for den samme Betaling som hidtil bære Ligene ud paa Nørrebro, og skulde Præsterne begive sig ud til den fjerntliggende Kirkegaard for at forrette Jordpaakastelsen? Og hvorledes skulde man faa Bugt med Befolkningens indgroede Uvilje imod at lade sig begrave uden for Byen?

Kancelliet afgjorde resolut de to første Spørgsmaal ved et Reskript af 2. Marts 1759. Det blev tilladt, at i de Tilfælde, hvor Begravelsen foregik uden for Portene, maatte Præsterne besørge Jordpaakastelsen hjemme i Huset. Studenterne skulde derpaa bære Kisten ud og sætte den paa Ligvognen, og dermed var deres Hverv til Ende. Ude paa Kirkegaarden skulde Kisten tages af Vognen og nedsættes i Graven af andre Personer, som Magistraten dertil forordnede. — Til Modarbejdelse af Befolkningens Uvilje blev der truffet to Foranstaltninger: Benævnelsen »Urtegaard« om de gamle Begravelsespladser ved Kirkerne blev forbudt, og de skulde nu alle uden Forskel kaldes Kirkegaard;¹⁾ og Betalingen for en Grav paa de gamle Kirkegaard blev forhøjet til det femdobbelte af, hvad den kostede paa Assistenskirkegaarden. Men ingen af disse Forholdsregler hjalp, og endnu i mange Aar var det kun de allerfattigste, der kom ud paa den nye Kirkegaard.

I 1760 var Kirkegaarden anlagt, beplantet og indhegnet, og Magistraten sendte da en Forespørgsel til Sjællands Biskop Ludvig Harboe, om nogen Indvielse af Jorden skulde finde Sted, inden den kunde tages i Brug. Spørgsmaalet synes at have truffet Biskoppen ganske uforberedt. Han svarede, at hverken Loven eller Ritualet foreskrev noget om Indvielse af Kirkegaard, ej heller havde han kunnet bringe noget i Erfaring om, at en saadan Indvielse af en fra Kirken adskilt Kirkegaard nogensinde var foretaget her i Riget. Biskoppen har altsaa været uvidende om, at f. Eks. Holmens Kirkegaard var bleven indviet i 1666 og Pestkirkegaardene i 1711. Ceremonien har efter hans Mening sikkert været overflødig; men, skriver han, »for at imødekomme Almuen« kunde man vel lade Jorden indvie ved en Tale af Sognepræsten, hvortil dog vilde kræves en kongelig Tilladelse.

Kongen gav uden Vanskelighed denne Tilladelse, og Indvielsen fandt Sted d. 6. Nov. 1760. I et paa Kirkegaarden rejst Telt samledes en Del Professorer og nogle af Magistratens Medlemmer. Frue Skoles Disciple sang en Salme (»Pengene som Judas slængte«), og Provst Bützow talte over Ordene: Det nedsaaes i Forkrænkelighed, det opstaar i Uforkrænkelighed.²⁾ Straks efter Indvielsen blev Kirkegaarden taget i Brug.

Den nye Kirkegaards Areal var 39.000 Kvadratalen. Kirkerne Vor Frue, Nikolaj, Helliggejstes, Trinitatis og Petri samt Vajsenhuset og

Vartov havde hver sit Stykke af den. De indenbys Assistenskirkegaarde blev nedlagte ved Plakat 29. Okt. 1760. Vajsenhusets og Vartovs Kirkegaarde blev udlagte til Halmtorvet ved Vesterport; de andre solgtes efterhaanden til Bebyggelse.

Magistraten havde allerede inden Kirkegaarden blev taget i Brug udtalt sin Frygt for, »at mange i Begyndelsen vil trykke dem ved at lade Ligene udføre af Porten til de nye Assistens-Kirkegaarde, men, i hvor liden Raad de end kunde have, hellere af en utidig Ambition søge at faa Jord paa Kirkegaardene i Staden«. ¹⁾ Og Universitetsprofessorerne havde tilraadet hellere at aabne Kirkegaarden ved Foraars- eller Sommertide end om Vinteren, »hvor de uomgængelige og ubehagelige Incommoditeter des mere maa falde Folk i Øjnene, førend de blive bragte i Vane med at lade deres Lig føre uden for Porten«. Disse Anelser gik tilfulde i Opfyldelse. I 25 Aar var Assistenskirkegaarden udelukkende en Fattigkirkegaard, og det var en Begivenhed, da den første Standsperson i 1785 blev jordet derude. Denne modige Mand var Etatsraad J. S. Augustin, der selv havde bestemt, at han vilde hvile paa Assistens Kirkegaard. Rasmus Nyerup priser ham derfor som »en ædel Mand, en af vort Olds praktiske Philosopher, som besad Sjælsstyrke nok til at opløfte sig over Fordomme og sætte sig ud over Tidernes Smag, og gav derved Signalet til Udryddelsen af den erkedumme, papistiske, af selve Luther bestredne Overtro, som tillægger Kirkegulvet og Kirkegaardsjordene udmærket Hellighed«. Monumentet over ham, af Wiedewelt, var det ældste paa Kirkegaarden. Det er nu forsvundet, men en Afbildning af det findes i Lahdes Bog om Assistens Kirkegaard.

Da først Begyndelsen var gjort, fulgte flere efter. I 1796 skrev Lektor Fr. Høegh-Guldberg et langt Digt om Assistens Kirkegaard, — »en Jambe helliget K. L. Rahbek«, senere udvidet til »en elegisk Idyl i flere Scener«, ²⁾ — og i dette kunde han allerede nævne adskillige kendte Navne paa Kirkegaarden, saaledes Digterne Storm og Samsø. Om Augustin hedder det: »Han først blandt Stormænd lod sig jorde her«. — Da Amtmanden i Pløen, August Hennings, i 1802 besøgte Kirkegaarden, forefandt han mange smukke Monumenter tegnede af berømte Kunstnere som Wiedewelt, Dajon, Weidenhaupt og Abildgaard og med Indskrifter af Rahbek og Suhm; og skønt Hennings endnu stadig bruger den gamle Benævnelse Fattigkirkegaarden, kan han med en rhetorisk Vending tilføje, at netop her lader alle de sig begrave, som er rige paa Aand og Penge.

De smukke og kostbare Monumenter gav efterhaanden Kirkegaarden Stil og Karakter; men i selve dens Anlæg var der næppe noget tiltalende. I Rahbeks Tidsskrift »Tilskueren« skildres den i 1803 saa-

ledes: »Træerne ere ordnede i stive Rader, der begynde ved Indgangsportene og ende ved den lige overfor staaende Mur. I somme af disse Rader staa Bænke, for, tænker jeg, at give det et Slags Lighed med den skønne Kavallergang i Rosenborg Have. Alt er anlagt saa snorret, at man i det Øjeblik, man blot er inden for en af Portene, overser det hele fra øverst til nederst; og den stygge hvide Mur rundt omkring afskærer al anden Udsigt«. ¹⁾

I samme Artikel klages over, at Folk sidder og spiser og drikker mellem Gravene, medens Spillemænd stemmer op med den ene Dansemelodi efter den anden, og denne besynderlige Uskik revses ogsaa fra mange andre Sider i Samtiden. Befolkningens brede Lag havde hurtigt genfundet Traditionen fra den forrige Kirkegaard uden for Nørreport, der var forsvundet et Hundrede Aar før den nye toges i Brug. Det blev nu som dengang en Folkeforlystelse at drage ud til Kirkegaarden. »Den Glade lejrer sig i dine Skygger«, synger Høegh-Guldberg, og snart blev Kirkegaarden saa søgt et Udflugtssted, at Forargelse ikke kunde undgaaes. August Hennings fortæller i sine »Breve fra København« 1802, at Folk tog deres Mad med ud paa Kirkegaarden og fortærede den mellem Gravene. Dette havde trukket Musik til, som spillede Danse og Valtser. Han havde en Samtale om den Sag med Høegh-Guldberg, som — maaske uden nogen Grund — bebrejdede sig at have fremkaldt dette Folkeliv. »Før mit Digt«, sagde Guldberg, »var der ingen, som bekymrede sig om Kirkegaarden. Siden det er udkommet, er det blevet Mode at gaa derud«. »Jeg ventede ikke denne Virkning af mit Digt«, tilføjede han. »Jeg vilde drage de døde ud af Forglemmelsen, og nu glemmer man endog Døden«. I 1805 blev det paalagt Graverne at vaage over, at der ikke falholdes eller fortæres Æde- og Drikkevarer paa Kirkegaarden, eller at der paa denne holdes Musik eller foretages noget, som ligner Lystighed. ²⁾ Men endnu i 1814 og paany i 1816 maatte det indskærpes, at det var forbudt at sidde paa Kirkegaarden og fortære Spise- og Drikkevarer. Og en gammel Københavner som Konferensraad Werlauff, der døde 1871, omtaler endnu Skikken i sine Erindringer:

»Udenfor Hovedstadens Volde afgav i min Ungdom Assistenskirkegaarden en meget yndet Spadseretur, skønt den stundom benyttedes paa en temmelig upassende Maade. Om Sommeren søgte nemlig om Aftenen mange Familier derud, som havde Fødevarer med sig, og man saa dem da udbrede en Dug paa en Ligsten og der nyde deres Aftensmad med behørig Sopkener eller kold Punch«. ³⁾

Ogsaa værre Uordener gik for sig derude. Det hed sig, at Graverkarlene aabnede Kisterne og udplyndrede Ligene. Byen blev i 1804 stærkt opskræmmet ved Rygter herom; og 4 Graverkarle blev arre-

sterede. De fremførte til deres Undskyldning, at Kirkegaarden var for lille, saa de var nødte til at lægge det ene Lig oven paa det andet, og derved blev ofte de ældre Grave forstyrrede. Karlene undgik dog ikke en haard Straf, og derefter blev Ordenen genoprettet og overholdt. Store Gitterporte blev opførte i Muren, for at der ude fra Gaden kunde være frit Indblik til Kirkegaarden.

At denne i 1804 var for lille, var dog rigtigt nok, og allerede i flere Aar havde man truffet Forberedelser til den store Udvidelse, der fandt Sted Aaret efter, og som i det væsentlige gav Assistens Kirkegaard det Omfang, den nu har. Der skulde skaffes Plads til Begravelser fra de gamle Menigheder i 20 Aar, »hvilket«, siger Professor Rawert, »er den Tid, jeg mener, at Gravene bør ligge urørte, selv om man hidtil almindelig har brugt at opgrave dem efter 12 Aars Forløb eller nedsætte nye Kister oven paa de gamle«. ¹⁾ Desuden meldte sig nu et Par nye Menigheder med Ønsker om at faa Del i Kirkegaarden, nemlig fransk og tysk reformert samt katholsk Menighed. De to reformerte Menigheder havde hidtil hjulpet sig med den lille Kirkegaard omkring Kirken i Gothersgade. Katholikerne havde ingen særlig Begravelsesplads haft, men deres døde var bleven jordede paa Stadens almindelige Kirkegaarde: de militære paa Garnisonskirkegaard, de fattige paa Almindelig Hospitals Kirkegaard, og de andre i det Sogn, hvor de havde boet. *)

Jorden til den nye store Udvidelse skulde tages langs Nørrebrogade fra de gamle Kirkegaarde ved Kapelvej helt ud til Jagtvejen. Det drejede sig om c. 200.000 Kvadratalen af Fælledens Jord, og dette betydelige Areal mente Erstatningsfondskommissionen, der nu havde Styrelsen af Byens Jorder, ikke at kunne afgive gratis, saaledes som Tilfældet havde været ved det første Anlæg i 1760. Den forlangte 6 Sk. pr. Kvadratalen, men ved en kgl. Resolution af 9. Juli 1802 blev Prisen dog nedsat til 4 Sk., som Kirkerne maatte betale, foruden at de selv skulde bekoste den lange Hegnsmur ud mod Nørrebrogade, hvor der tidligere kun laa en gammel Grøftevold. Hver Kirke fik som hidtil sit eget Stykke af Kirkegaarden; og tilstrækkelig Frijord, som Kommunen afgav uden Betaling, blev udlagt til Begravelser for Fattigfolk. Særlige Fattigkirkegaarde skulde ikke længer findes, og den nye Kirkegaard skulde i det hele være et demokratisk Sted, hvor de døde lagdes i Rækkefølge »uden Forskel af Stand, Rang eller Betaling«. ²⁾ Dette blev dog ikke overholdt, og som vi tidligere har set vedblev Fattigvæsenet at have sine egne Kirkegaarde i endnu et halvt Hundrede Aar.

*) Det oplyses ved denne Lejlighed, at der aldrig var bleven affordret Katholikerne nogen Afskrift af deres Protokoller over Vielser og Barnedaab, hvorfor »de aarlige Lister over Fødte og Copulerede for København stedse vil have en liden Mangel«.

Terrænet egnede sig egentlig ikke særlig godt til Begravelsesplads, da det var lavtliggende og fugtigt og vanskeligt kunde afvandes. Allerede de gamle Kirkegaarde havde lidt herunder; kun Strækningen langs Nørrebrogade var nogenlunde tør, medens Vartov Kirkegaard, der havde faaet den nederste Plads, altid var fugtig. I 1804 var Kirkeværgen Direktør I. F. Schulz efter Magistratens Forlangende derude for at tage Forholdene i Øjesyn, og han skildrer Tilstanden i meget kraftige Vendinger: »Et Lig, som i Dag nylig var sat ned, førend jeg kom dertil, svømmede i Vand som en Baad, saa at den ene Graverkarl maatte staa paa Kisten for at tyngde den ned, imedens den anden kastede Graven til. Dette er lige saa meget at drukne dem, som at begrave dem. Jeg foreholdt Graveren, at slig en Grav burde øses, kort førend Liget kom, for at undgaa Vedkommendes Misfornøjelse. Men saavel Graver Møller som Universitetets Graver svarede, at det ikke kunde hjælpe, da Vandet strømmede lige saa hastig til, som det blev øst. — Begge Graverne gav tillige den maadelige Trøst, at det ikke vilde blive bedre paa den forventede nye Kirkegaard, fordi den ligger en til to Alen lavere end den ældre«. ¹⁾

Vanskeligheden ved Vandafledningen laa deri, at Kirkegaardsvandet ikke maatte ledes ud i Ladegaardsaaen, som forsynede Staden med Drikkevand. Der blev foreslaaet, at der opkastedes en Dæmning langs med Aaen, og at Vandet førtes i en Rende under Aaen over i Læderfabrikør Rings Grøft. Et andet Forslag, som formentes at ville blive billigere, gik ud paa at lede Vandet til en Grøft paa Gaarden Solitudes Grund, hvorfra der allerede var lagt Rende under Aaen. Og efter et tredie Forslag skulde Vandet ledes langs Nørrebrogade til Blaagaard, hvor en Park var indrettet til Optagelse af Broens Spildevand. Den første Plan blev dog vedtaget, og Garver Ring gik ind paa at modtage Vandet. ²⁾ Den hele Foranstaltning skulde kun koste 230 Rdlr., men den var heller ikke meget værd, og Kirkegaarden vedblev stadig at lide under de vanskelige Vandafledningsforhold. Først da en moderne Kloakering af Forstæderne blev gennemført, ændredes dette Forhold. ³⁾

Det første Arbejde, som blev iværksat paa den nye Kirkegaard, var Opførelsen af den lange Mur fra det Huk ud mod Nørrebrogade, der endnu viser Grænsen for de gamle Kirkegaarde, og ud til Jagtvejen. Muren og Gitterporten mod Nørrebros Runddel blev opført i Aarene 1804-05 af Stadsbygmester Meyn, og over Indgangen blev sat en nu forsvunden Indskrift: »Hvilested for de afdøde Medlemmer af den christne Menighed i Kjøbenhavn«. ⁴⁾ — Det hele Areal, som toges ind, omfattede 243.000 Kvadratalen, over 6 Gange saa meget som hele den oprindelige Kirkegaard. Alle Begravelser paa denne blev nu forbudte

for et Tidsrum af 20 Aar, og det var paa høje Tid. Pladsmanglen var bleven saa stor, at en Del af den nye Kirkegaardsjord maatte tages i Brug allerede i 1804, inden Anlægget endnu var færdigt. Denne saakaldte Interimskirkegaard bestod af en 60 Alen bred Jordstrimmel beliggende nærmest op til de gamle Kirkegaarde.

Da Planerne om den nye Kirkegaards Anlæg blev drøftede, fremkom to forskellige, hvert for sig saare karakteristiske Forslag. Det ene skyldes Lægen og Arkitekten Professor Jens Bang, det andet Stadskonduktør Rawert. Man ser i dem to Tidsaldre brydes: Klassicismen mod Romantiken, den franske Havekunst mod den engelske.

Efter Professor Rawerts Forslag skulde Kirkegaarden inddeles i firkantede Stykker, adskilte ved lange, snørliche Alleer, en for hver af de i Muren anbragte Porte. Alleerne skulde beplantes paa begge Sider med højstammede Træer, helst Ypern, med 12 Alens Mellemlængde. Nogen yderligere Beplantning maatte ikke tillades, og Gangene skulde, for at spare paa Pladsen, være saa faa som muligt.

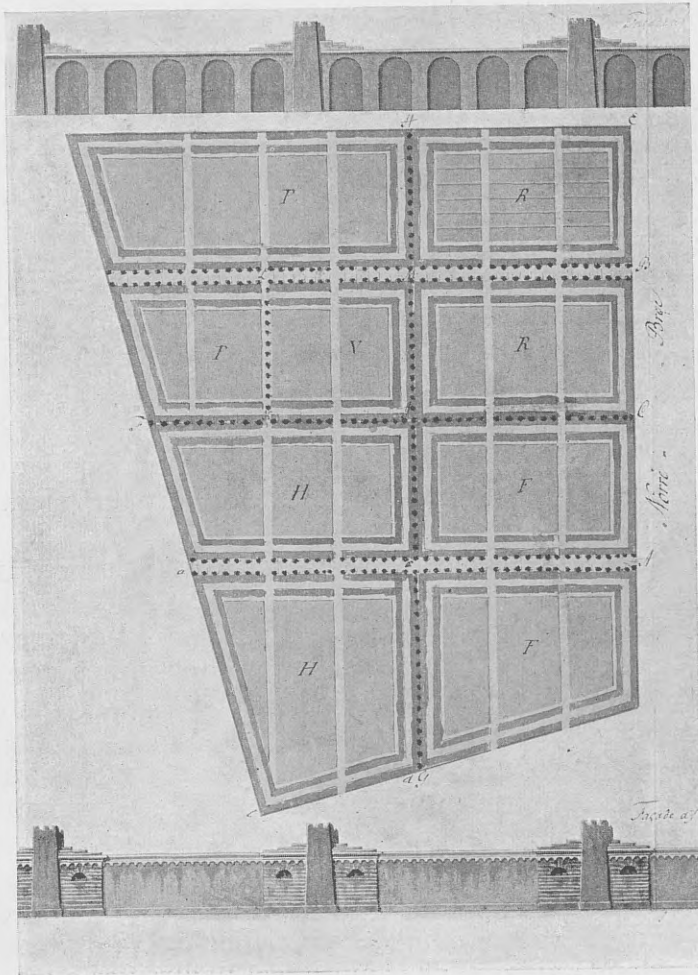
Til denne nøgterne Plan danner Jens Bangs Forslag den skarpeste Modsætning. Og medens Rawert nøjes med nogle saglige Oplysninger til sin Tegning, fører Jens Bang Forsvaret for sit Projekt med Veltalenhed og Varme:

»I Anledning af Assistens Kirkegaards Udvidelse og Indretning mener jeg, at man maa tillige have Hensyn til det skønne og saa meget muligt undgaa det skrækkende og skumle. Døden er en Overgang til et bedre Liv. Den bør derfor ikke forestilles ved Benrade, Dødningehoveder, Gravhøje og slige gysende Tegn, hvorved Sindet nedtrykkes, Sorrig og Bedrøvelse forøges, Mod og Tapperhed tabes. Hvo som kender Sjælens Virkning paa Legemet, maa let kunne vide, at Legemet svækkes ved Sorrig. De dødes Hvilested maatte snarere gøres saa skønt og behageligt som muligt, samt den vrang Fordom om de mørke Billeder paa Døden udryddes. — Det skønneste, vi kan forestille os, er en Have, anlagt med krumme Gange, som mere fornøjer Øjet end de lige og lange, der trætter og keder. Jorden maa være jævn, uden Gravhøje, der som oftest nedtrædes eller sammenfalde, saaledes som paa nærværende Assistenskirkegaard«. Træer og Buske kan plantes efter Anvisning, og langs Kirkegaardsmuren kan opføres Mausoleer.¹⁾

Over dette Forslag lod Magistraten indhente forskellige Udtalelser; men den eneste, der sluttede sig til det, var Stadsbygmester Meyn. Han finder, at Anlægget vil blive meget smagfuldt og komme til at ligne en Have. »At ingen Gravsteder anlægges finder jeg meget skønt, og de krumme Gange er altid skønnere end de lige«. At anbringe Familiekapeller langs Muren synes ham en overmaade god Idé; disse

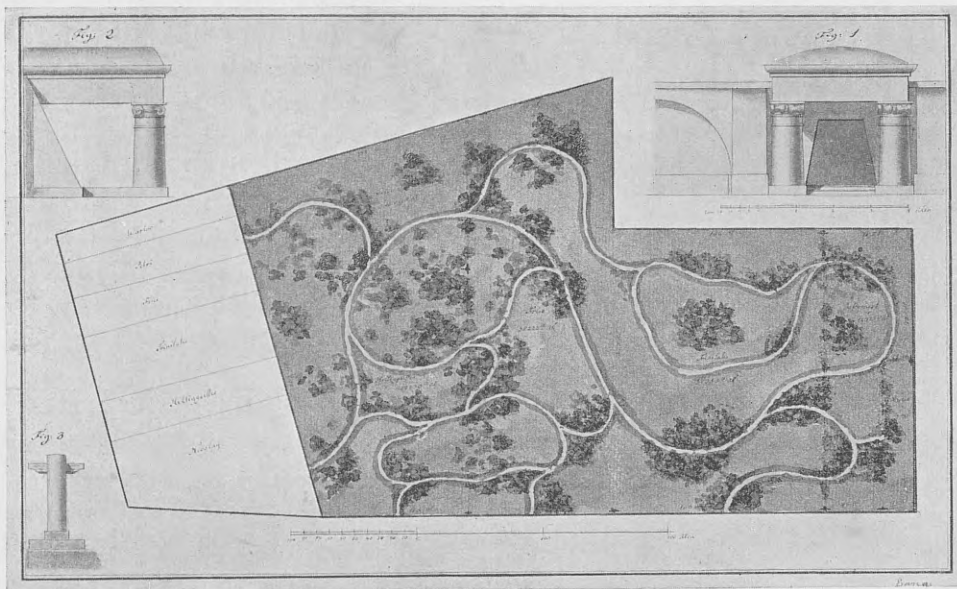
Pladser vil ikke mangle Liebhavere, de vil styrke de lange Mure, forskønne det hele og bringe en ikke liden Indtægt, naar det overlades enhver at opføre et Mausoleum efter sin Smag og Evne. — De to Uni-

Professor Rawerts Forslag til Assistens Kirkegaards Udvidelse.
Forneden Udkast til Muren ud mod Nørrebrogade, foroven
samme Mur ind mod Kirkegaarden.
Tegning i Raadstuearkivet.

versitetsprofessorer Bugge og Kall, der som Værger for Vor Frue og Trinitatis Kirker havde Sæde i Kirkegaardskommissionen, savnede heller ikke Blik for Planens Skønhed. »Denne Idé«, skriver Professor Bugge, »er meget smuk, og fra den æsthetiske Side kan ikke noget synderligt derimod erindres. Men der kunde dog nok være adskillige

andre Betænkeligheder«. Et saadant Anlæg maatte passes omhyggeligt; thi hvis det ikke bestandig holdes i behørig Nethed, bortfalder aldeles Ideen om en Have, og Kirkegaarden vil komme til at se ud som en oprodet Plads. Kapellerne langs Muren vil ogsaa blive saa kostbare at opføre, at Udgiften hertil snarere vil bortskræmme end tillokke Folk. »Overalt befrygter jeg, at dette vil blive den visseste Følge af for megen Konst og for megen Tvang«. Professor Kall tilføjede, at ogsaa han fandt Planen overmaade skøn og vilde ønske,

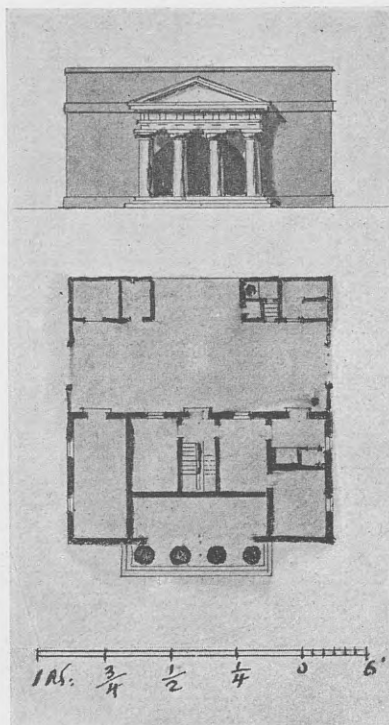
Jens Bangs Forslag.
I Hjørnerne Udkast til de Mausoleer, han vilde have opført langs Muren.
Tegning i Raadstuearkivet.

den kunde blive bragt til Udførelse; men han frygtede for Bekostningerne derved, samt for at der vilde medgaa for meget af Pladsen til Gange og Buskadser.

Da endelig Stadskonduktør Rawert paa Embedsvegne skulde udtale sig om Bangs Plan, var dens Skæbne afgjort. Rawert kunde umulig se noget tiltalende i sin Konkurrents Forslag, og han skrev kort og tørt: »Hvor vidt den mig tilstillede Plan til et Slags Haveanlæg kan være bedre, skønner jeg ikke at bedømme«. Kommissionen endes da hurtigt om at forkaste Bangs Forslag, og som en af Grundene hertil fremhæves den Omstændighed, at Bang ikke vilde tillade, at der fandtes Gravhøje paa Kirkegaarden: Naar der ingen Grave var, som de afdødes Venner kunde indhegne, pryde og beplante, maatte

det befrygtes, at ingen mere vilde lade sig begrave paa Assistens Kirkegaard.

Rawerts Forslag blev altsaa vedtaget; men som en Slags Oprejsning til Bang blev det overdraget ham sammen med Slotsgartner Voigt at forestaa Anlæggets Udførelse. Bang kæmpede endnu for sine krumme Gange, og der blev paany opmaalt og beregnet om der kunde blive Plads til dem. Men som Resultatet viser, kom der intet ud deraf, og Kirkegaarden ligger den Dag i Dag med de lange lige Aller, som Professor Rawert havde afstukket. — I 1805 udgik de fornødne Reglementer og Instrukser angaaende Kirkegaardens Benyttelse, og i 1806 blev den første Kirkegaardsgartner ansat. Han hed Preisler og havde tidligere været Økonom og Gartner ved Blaagaards Seminarium. Hans Løn var 100 Rdlr. aarlig, og det blev ham aldeles forbudt at befatte sig med at pynte Gravene paa Kirkegaarden.

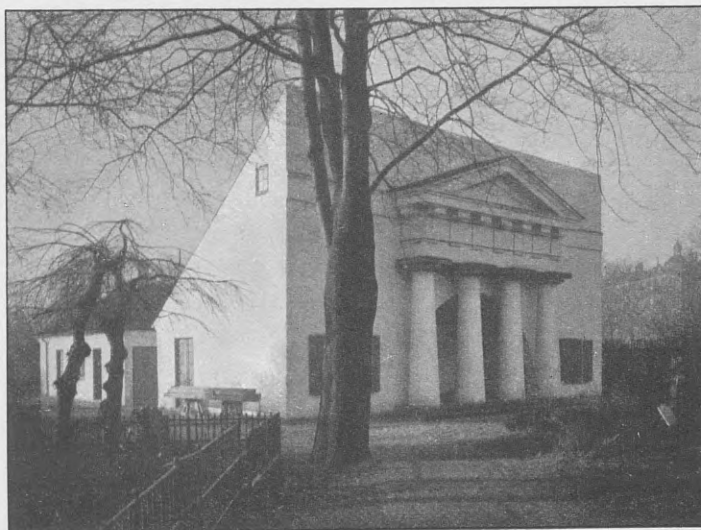
Jens Bangs Udkast til Graverboligen
paa Assistens Kirkegaard.
Tegning i Raadstuearkivet.

Havde Jens Bang lidt et Nederlag i Konkurrencen om Kirkegaardens Anlæg, fik han derimod Oprejsning, da man kom saa vidt, at der skulde opføres en Graverbolig og Ligstue paa Kirkegaarden. Bang indsendte i 1805 Tegning og Forslag til en saadan Bygning, — den som endnu ligger inden for den store Gitterport ud mod Nørrebro Runddel. Bang siger selv om sit Udkast: »Façadens simple, rustique Form og en vis Proportion i dens Dele og Leder samt en mørk Indhuling bag

ved Kolonner af den simpleste og stærkeste Form, saaledes som de i Pæsto forefundne, alt giver den Udseende af Styrke, Ensomhed, Rolighed og stille Sorg«. Bygningen var færdig i 1808. Da den havde staaet i 90 Aar saa godt som uden nogen Istandsættelse, var den aldeles forfalden, og da den i 1898 blev ledig ved Graver W. Hattinges Død, fremkom der Forslag om at rive den ned. Men en Række af vore første Arkitekter — Storck, Dahlerup, Borck og Nyrop — traadte i Skranken for Jens Bangs gamle karakteristiske Bygningsværk, der passede saa godt til Omgivelserne og var et interessant Monument

over en svunden Tids Smag. Bygningen blev da bevaret og under Professor Storcks Ledelse underkastet den haardt tiltrængte Restauration.¹⁾

I Graverboligen var tillige indrettet en Ligstue. Den var bestemt til midlertidig Hensættelse af Kister, der senere skulde nedsættes i murede Begravelser, samt til Opbevaring af formentlig skindøde. Frygten for at blive begravet for tidlig var meget udbredt i disse Tider og maaske ikke helt ugrundet, da der ikke krævedes nogen Dødsattest udstedt. Ligstuen paa Assistens Kirkegaard skulde efter Kommissionens Forslag have følgende Indretning:

Graverboligen paa Assistens Kirkegaard efter Restaurationen.
Fotografi (1907) i Raadhusbibliotheket.

»I Ligstuen anbringes en Klokke, som gaar ind til Graverens Værelse. Klokkestrengen vedhæftes den dødes Hænder, saaledes at den ringeste Bevægelse sætter Klokken i Gang til at give Lyd. Over Liget anbringes 3 store Bøjler og over disse et stærkt Net, som fastgøres, at Liget ej skal falde ud af Kisten, om det kom til Live, og dog kan have fri Bevægelse derunder«.

Kirkeværgerne fandt dog, at disse Foranstaltninger »vilde være meget skrækkende for den afdøde, om den kom til Live igen«, og foreslog, at man i saadanne Tilfælde nøjedes med at lade de efterlevende paa egen Bekostning holde Vagt ved Liget. Men Kancelliet bifaldt ved Resolution af 5. Nov. 1808 Kommissionens Forslag, og de nævnte Foranstaltninger blev altsaa udførte. I 1823 blev Ligstuen indrettet paa en hensigtsmæssigere Maade; der blev anskaffet en ny

Kakkelovn, Stengulvet blev erstattet med Plankegulv og en Dør anbragt ind til Graverens Bolig. Men faa Aar efter, d. 26. Juni 1829, udgik en Bestemmelse om, at i København maatte intet Lig begraves, før en autoriseret Læge havde udstedt Attest om, at Døden var indtraadt. Benyttelsen af Ligstuen, som aldrig havde været synderlig stærk, tabte sig derefter ganske. De to Gravere Hattinge, Fader og Søn, som boede her c. 1850 til 1898, brugte Lokalet som Stadsstue.

Samtidig med, at Voigt og Bang ordnede Anlæget og Bepantningen paa Kirkegaarden, havde de Opmærksomheden henvendt paa Gravmonumenterne. »Da Fremmede uden Tvivl vilde anse disse Monumenter som Vidne om Nationalsmagen, saa bør der vaages over, at de kunne gøre denne Ære«, skrev de i et Forslag til Kancelliet, og de ønskede derfor disse Mindesmærker undergivne offentlig Kontrol. Denne Tanke fandt velvillig Modtagelse. 19. Okt. 1805 opfordrede Kancelliet Akademiet for de skønne Kunster til at have Indseende med Gravmonumenterne paa den nye Kirkegaard, og Akademiet erklærede sig villigt til at bedømme Tegningerne til disse. I 1816 udvidedes Bestemmelsen derhen, at Tegninger og Indskrifter til alle Monumenter af Sten eller Metal, som blev opstillede paa offentlige Pladser og Kirkegaarde, skulde indsendes til Akademiets Bedømmelse; og i 1819 udstraktes Paabudet til ogsaa at gælde Monumenter af Træ. Denne Bestemmelse blev dog langt fra altid overholdt, og nu er en saadan kunstnerisk Bedømmelse af Kirkegaardens Mindesmærker forlængst ganske ophørt.

Monumenter saa vel som Grave var, efter Reglement for Kirkegaarden af 15. Febr. 1805, hjemfaldne til Kirken efter 20 Aars Forløb, med mindre Pladsen blev betalt paany. I 1828 blev dog bestemt, at saadanne hjemfaldne Monumenter ikke uden videre maatte sælges af Kirken; men Kancelliet skulde i hvert enkelt Tilfælde træffe Bestemmelse om, hvorvidt Monumentet maatte fjernes, eller det paa Grund af sit kunstneriske Værd eller den afdødes særlige Fortjeneste fremdeles skulde blive staaende uden nogen Betaling til Kirken.*)

For ogsaa at opmuntre private til selv at bekoste Gravsteders og Monumenters Vedligeholdelse efter de 20 Aars Forløb, bestemte det samme Reskript af 10. Juli 1828, at Betalingen for et Gravsted for hvert følgende Vicennium (Tidsrum af 20 Aar) kun skulde være det halve af det foregaaende. Betalingen for et Gravsted paa Assistens Kirkegaard var paa den Tid 40 Rdlr. for det første Vicennium og skulde altsaa for de følgende være 20-10-5-2½ Rdlr. osv. Nogen Tidsbegrænsning var ikke fastsat, og dette førte til Konsekvenser, som

*) Afbildninger af kunstnerisk udførte Monumenter paa københavnske Kirkegaarde findes i Værket »Gravminder«, udgivet af Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse 1912.

Kancelliet maaske næppe havde gennemtænkt, men som det heller ikke gik af Vejen for, da de meldte sig.

Allerede faa Maaneder efter Reskriptets Udstedelse blev Sagen stillet paa Spidsen, da en Kammerjunker og Major ønskede at erhverve et Gravsted paa Helliggejstes Kirkes Assistenskirkegaard til evig Tid. Han tilbød Betaling efter Reglerne i det nye Reskript og opstillede derom følgende Regnestykke: »Antages 20 Aar for Enhed, fremstaar, naar Gravstedet skal erhverves for bestandigt imod en saadan Betaling, som hint allerhøjeste Reskript hjemler, en uendelig Række, hvis følgende Led altid er det halve af det foregaaende, og det er saaledes klart, at Summen af alle følgende Led tilsammentagne aldrig kan blive lig det første Led, eller hvis det første Led var 1, aldrig mere end 1 og en Brøk«. Han erklærede sig imidlertid villig til at betale det dobbelte af, hvad Gravstedets Erhvervelse for de første 20 Aar kostede, altsaa lidt mere, end der formentlig med Rette kunde fordres, for at faa Skøde paa Gravstedet til evig Tid. Magistraten svarede, at den ikke kunde indlade sig paa at sælge Gravsteder paa saa lang Frist; men Kancelliet, som derefter fik Spørgsmaalet forelagt, resolverede, at derfor var intet til Hinder.¹⁾

Kort efter fik Universitetet, som Patron for Trinitatis Kirke, en lignende Sag til Behandling. En Agent N. N. vilde købe et Gravsted paa 1000 Aar. Universitetet nægtede at indlade sig herpaa og foreslog Kancelliet at foretage den Ændring i Reskriptet, at intet Gravsted kunde købes paa længere Tid end 80 eller allerhøjst 100 Aar. Men Kancelliet vilde stadig intet høre om en saadan Tidsbegrænsning og afgav 5. Jan. 1830 et vidtløftigt Svar, der er fuldt af Rente og Rentes Rente: »Ligesom, til Eksempel, i det Tilfælde, som har fremkaldt Konsistorii Andragende, de 20 Rdlr., der betales straks for det andet Vicennium, vil, ved Udløbet af det første Vicennium, være opvokset til 40 Rbdlr., der er det, Jorden koster for 20 Aar, saaledes ere de for det tredie Vicennium 40 Aar forud betalte 10 Rbdlr., alt ved Udløbet af det første Vicennium opvoksne til 20 Rbdlr. og derover, som ved Udløbet af det andet Vicennium igen ere mere end fordoblede, og saaledes bestandigt efter samme urokkelige matematiske Lov. Arithmetisk taget bliver Forholdet uforanderligen det samme«. Kancelliet opstiller ogsaa et andet Regnestykke, som fører til samme Resultat: Hvis nogen vil sikre sig et Gravsted for bestandig, kan dette gøres ved at stifte et Legat, hvoraf Gravstedets Fornyelse hvert 20. Aar skulde udredes, og dette Legats Kapital behøvede kun at være lig med den Sum, der skal betales for de første 20 Aar, her altsaa 40 Rdlr., for at kunne blive ved med at købe Gravstedet i al Evighed. — Kancelliherrerne har behaget sig saa meget i disse skarpsindige Regnestykker,

at de afviser Konsistoriums forstandige Forslag om ikke at sælge Jorden paa længere Tid end højst 100 Aar; og først ved Begravelsesvæsenets Omordning i 1860 blev en saadan Tidsgrænse fastsat.

Langsomt havde Assistens Kirkegaarden forvandlet den øde og sumpede Fællede til en smuk og skyggefuld Park, og den ringeagtede Fattigkirkegaard var blevet en blomstrende Ramme om en Række Monumenter for Landets største Navne. Flere Gange var Kirkegaarden bleven udvidet: i 1828, da der maatte skaffes mere Frijord, i 1853, da de to kristianshavnske Kirker fik Andel i den, og i 1861, da Sct. Johannes Kirke paa Nørrebro kom til. Den landlige Natur holdt sig længe derude. I 1805 blev det forbudt at græsse Kreaturer paa Kirkegaarden; men endnu i 1848 klager den kongelige Distriktsjæger over, at Krybskytter gør Jagt derude efter Harer og Agerhøns. Paa fremmede gjorde Kirkegaarden Indtryk af at være en af de mest idylliske Pladser i Hovedstadens Nærhed og en af de skønneste Kirkegaarde i Europa.¹⁾

For den, der vil aflægge et Besøg paa Assistens Kirkegaard og ikke har noget bestemt Maal for sin Vandring, kan det anbefales at opsøge Mindesmærket over den store Sproggransker Professor Rasmus Rask. Monumentet, der er tegnet af Bindesbøll, blev rejst 1842 for Bidrag fra alle nordiske Lande. Det bærer Indskrifter paa fire Sprog. Paa *Sanskrit* staar der: Der gives ingen Ven, som kan lignedes med Virksomhed; hvo der arbejder, synker ikke hen. Paa *Arabisk*: Sandheden er klar, men det Falske er dunkelt. Paa *Islandsk* staar med Runeskrift en Ytring af Kongespejlet: Vil du være fuldkommen i Kundskab, da lær alle Tungemaal, men glem dog ikke dit eget. Og paa *Dansk*, i Facsimile af Rasks egen Haandskrift: Sit Fædreland skylder man Alt, hvad man kan udrette.²⁾

IV. FORORDNINGEN 1860

SOM det københavnske Begravelsesvæsen var ordnet ved Midten af forrige Aarhundrede, var det en kun lidet tilfredsstillende Institution. Gamle Skikke, som man ikke turde bryde, forældede Lovbud, som man fremdeles var afhængig af, og Mangelen paa Samfundsforanstaltninger til den enkeltes Hjælp forenede sig om at gøre det baade dyrt og omstændeligt at komme i Jorden.

Regensianerne sad stadig inde med det gamle Ligbærerprivilegium, skønt de for længe siden havde hørt op med at bære Lig. Frue Skoles Disciple, der ligeledes forlængst havde hørt op med at synge ved Begravelser, skulde fremdeles have deres Betaling. Foregik Begravelsen paa en af de indenbys Kirkegaarde, skulde der betales en særlig Afgift til Frue Kirke. Bedemændene, som raadede over Ligvognene og alt Begravelsesinventar, var bleven store Folk, der aldrig gik til Fods, naar de var ude i Embedsforretninger, men kørte i Karet med Tjener bag; og Ligbærerne var ret hurtigt kommet bort fra Forordningen 1791 om at gaa tilfods bag efter Kisten og kørte nu paany i 2 eller 3 Vogne.¹⁾ Intet Under, at det var store Regninger, som efter Begravelsen indløb til Sørgehuset.

Et Par saadanne Bedemandsregninger fra jævnt anstændige Begravelser 1836 skal her meddeles (se næste Side).

Med de øvrige paaløbende Udgifter til Kiste, Ligklæder osv. kan man regne, at den første Sum ikke vilde blive under 200 Rdlr., den anden ikke under 100 Rdlr. Og disse to Begravelser var ikke i nogen Henseende overdrevne. Der var 6 forskellige Ligvogne til Takst fra 1 til 20 Rdlr. Havde man benyttet den dyreste Ligvogn, vilde alle Udgifterne være bleven forhøjede i Forhold dertil; og længere ned end til den 5-Rigsdalers Ligvogn kunde man ikke gaa, naar Begravelsen ikke skulde foregaa paa en ligefrem stødende og uskøn Maade.

Men et eller to Hundrede Rigsdaler var mange Penge i de Tider; og gennemgaaer man Regningerne, vil man se, at meget af det er Oprækkeri. Der er næsten dobbelt Betaling overalt: Betaling for Gra-

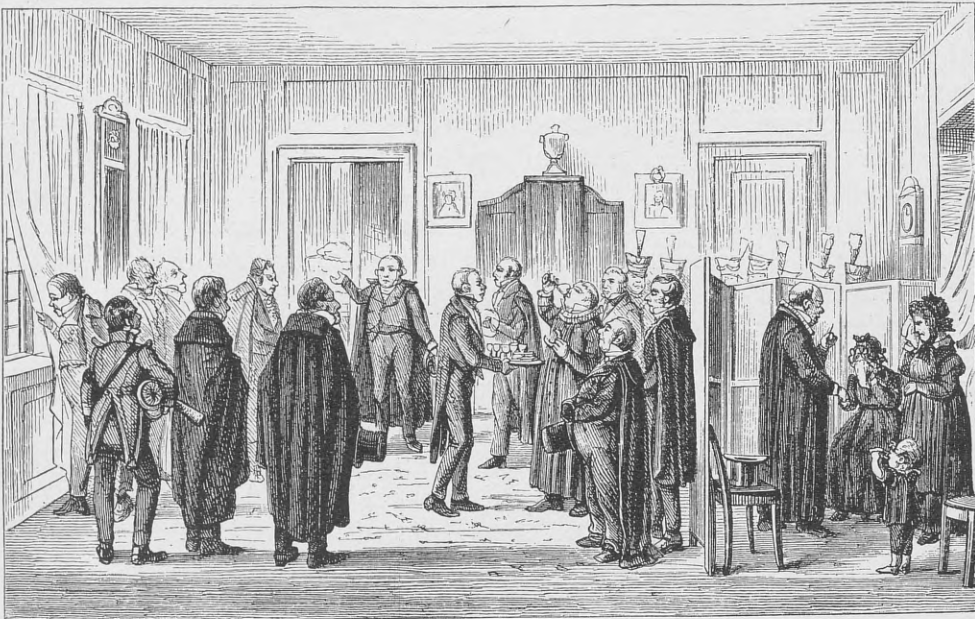
10 RDLR. LIGVOGN

	3 Rd.	4 Mk.	5 Sk.
Graven at grave 1 Rd. 4 Mk. 5 Sk. (forøget Dybde 2 Rd.)	3	4	5
Ligskamler	»	4	6
Skolens Rettighed	5	1	14
Ligvogn, Hesteleje og Kusk	12	2	11
2 Tjenere derved	3	2	»
8 Ligbærere	24	4	8
3 Vogne til disse	5	»	»
Deres Kuske	2	»	»
Douceur til Ligbærerne	5	»	»
Invitationsvogn og Kusk (for Bedemanden)	4	»	»
1 Tjener ved denne	1	4	»
8 Vogne til Følget	13	2	»
8 Tjenere ved disse	13	2	»
Bedemandens Vogn og Kusk (ved Ligfølget)	3	»	»
1 Tjener derved	1	4	»
Bedste Ligklæde og 2 Skammelklæder	12	»	»
Bærepenge for disse	»	4	»
Præsten	10	»	»
Klokkeren	4	»	»
Assistensgraverne	4	»	»
Graverkarlen	1	2	»
Politi	5	»	»
Til Bedemanden efter Behag	13	»	»
	149	1	12
Hvis den afdøde ikke havde ejet et købt Gravsted skulde man have erlagt for Jorden	6	»	»
	155	1	12

5 RDLR. LIGVOGN

	4 Rd.	2 Mk.	4 Sk.
Jorden	4	2	4
Graven at grave	1	4	15
Ligskamler	»	4	6
Frue Skoles Rettighed	»	4	6
Præsten	6	»	»
Klokkeren	1	3	»
Assistensgraveren	2	»	»
Graverkarlen	»	3	»
Ligvognen	5	4	14
Kusken ved samme	»	4	»
Ligklædet	3	»	»
Skammelklædet og Buddet	1	2	»
6 Ligbærere	9	5	1
Douceur til dito	2	»	»
2 Vogne til dito og Kuskene	2	3	»
3 Vogne til Følget à 5 Mk.	2	3	»
1 Vogn til Bedemanden og Kusk	1	2	»
2 Tjenere til Ligvognen	2	»	»
Gravskødet at paategne	1	»	»
Bedemanden i Salær efter Behag	8	2	2
	58	»	»

ven at grave og desforuden Dusører til Gravere og Graverkarl; Leje af Skammelklæder, og Betaling for at bære dem; Betaling til Ligbærerne og desuden Dusører til dem osv. Og endda er ikke alle de medtagne, som ønskede Drikkepenge. Forventning herom næredes af de talrige Kuske og Tjenere, ikke mindst af den Tjener, som Bedemanden altid førte med sig paa Begravelsesdagen for i Huset at byde Forfriskninger om, selv om Familien godt kunde besørge dette selv og ikke havde ønsket hans Nærværelse. Pedellen, der modtog Afgiften

Begravelse fra Hjemmet.

Tegning af P. Klæstrup: Det forsvundne Kjøbenhavn.

til Frue Skole, ønskede gerne en Dusør under Navn af »Skriverpenge«, og Ligbærerne forventede sig udbetalt »Handskepenge«, hvis de skulde møde med Handsker paa. — Det hed sig, at Præsten og Bedemanden skulde have lige meget ved en Begravelse; men de meddelte Regninger viser, at Bedemanden fik mest.¹⁾

Da det var Bedemændene, som raadete for Ligvognene, var Laugene, som selv ordnede deres Medlemmers Jordefærd, afskaarne fra at benytte Vogne. De maatte fremdeles bære Ligene den lange Vej ud paa Assistens Kirkegaard, og det var derfor et betydeligt Antal Svende, der maatte tilsiges til hver Begravelse. Uviljen mod disse »Ligtur« var stor blandt Svendene, da de betød en Dagløn spildt for hver af de tilsagte, og Oldgesellerne klagede gentagne Gange til Magi-

straten over den for dem saa trykkende Ordning. I 1854 ansøgte de om Tilladelse til selv at anskaffe en Ligvogn; men dette Ønske kunde ikke imødekommes.

Hvad der gjorde Begravelserne endnu mere byrdefulde i hin Tid, var Mangelen paa Ligkapeller. Jordfæstelsen foregik saa godt som altid fra Hjemmet, hvor Følget klædt i de gammeldags Sørgekapper, der udlejedes for 3 Mark Stykket, samledes om Kisten og blev beværtet med Vin og Kage. Enkelte fornemme Folk blev begravet fra Kirkerne; og de allerfattigste, for hvem det var umuligt at have et Lig i Lejligheden, kunde faa deres døde henbragte til Almindelig Hospital. Ogsaa Frederiks Hospitals Ligstue kunde benyttes for Betaling, og paa Assistens Kirkegaard fandtes et lidet Begravelseskapel eller en Ligkælder, som den ogsaa undertiden kaldes. Men det var meget sjældent, at nogen af disse Indretninger benyttedes.

Under disse Forhold var det rimeligt, at Begravelsen fremskyndedes saa meget som muligt, og Frygten for skindødes Begravelse var derfor, trods Bestemmelsen fra 1829 om Udstedelse af Dødsattest, stadig til Stede. Da der efter 1840 begyndte at fremkomme Planer om Opførelse af Ligkapeller, var det lige saa meget Sikringsforanstaltninger mod skindødes Begravelse som en bedre og lettere Ordning af den kirkelige Handling, der blev lagt Vægt paa.

I 1841 fremkom Hofbedemand Schou med et saadant Forslag. Han vilde anlægge en stor Centralbegravelsesanstalt med alle tænkelige Apparater til Redning af skindøde, med et rigeligt Antal Stuer til Kisternes Hensættelse og med en stor Forsamlingssal, hvor Højtideligheden og Jordpaakastelsen kunde foregaa. Professor Hetsch havde udarbejdet Tegningerne til det storstilede Anlæg, og de vakte en Del Interesse, da de blev udstillede paa Charlottenborg. I 1846 indbød en Hr. S. Pedersen til Aktietegning paa et Ligkapel, som skulde koste 60.000 Rdlr. og bygges som et Tempel med to Sidefløje. Til dette havde Arkitekt Bondo givet Tegning. Ogsaa andre Projekter fremkom, men intet af dem blev nogensinde realiseret.

Bestyrelsen af Assistens Kirkegaarden var tilmed ganske forældet. Skønt alle Byens Sognekirker havde Andel i den, var det Skik fra gammel Tid, at kun en enkelt Kirkeværge, første Værge ved Helliggejstes Kirke, havde Opsynet med den og Ansvaret for den. Det var et Tab for Kirken, der maatte staa i Forskud for alle Udgifter ved dens Pasning og Drift, og det var en saa stor Byrde for Kirkeværgen, at det ofte var vanskeligt at faa Borgere til at paatage sig dette Hverv. Særlig efter 1852, da Kirkegaarden atter skulde udvides paa Grund af Forbudet mod Ligs Begravelse inde i Byen, blev Stillingen saa byrdefuld, at Kirkeværgen bad om helt at fritages for dette Arbejde,

til hvilket der nu burde ansættes en lønnet Inspektør. Dette blev dog først gjort ved Begravelsesvæsenets Omordning i 1860.¹⁾

Der var saaledes mange og følelige Ulemper ved Begravelsesvæsenets daværende Ordning, og den nye Borgerrepræsentation, som i 1840 afløste de 32 Mænd, viste straks, at den havde Øjet aabent herfor. Allerede i Mødet d. 14. Aug. 1840 blev et Udvalg nedsat til at gøre Udkast til en Betænkning om Begravelsesvæsenet, og inden Aarets Udgang forelaa en Række radikale Forslag fra dette Udvalg. Det forlangte Regensprivilegiet, Forpligtelsen til at benytte Bedemænd og Afgiften til Metropolitanskolen ganske ophævede. Der skulde fremtidig kun være to Slags Ligvogne, i Stedet for som tidligere 6; og for at spare Følget for den lange Vandring ud paa Kirkegaarden, skulde Begravelsesceremonierne og navnlig Jordpaakastelsen forrettes i Sørgehuset.²⁾

Der forløb dog endnu mange Aar, før der kom noget Resultat ud heraf. Først blev Sagen i flere Aar behandlet af en Kommission, derpaa hvilede den i Kancelliet. Borgerrepræsentationen mindede gentagne Gange om den; men først i 1849 naaede den tilbage til Forsamlingen. Denne fastholdt i alt væsentligt sine tidligere Fordringer og føjede hertil en Bestemmelse om, at ingen Jord paa Kirkegaarden kunde købes for et længere Tidsrum end 60 Aar. Ligeledes foresloges nu Oprettelsen af et kommunalt Begravelseskontor.³⁾

Den Modstand, som fra mange Sider rejstes mod dette radikale Forslag, maatte efterhaanden vige for Tidens og Kendsgerningernes Tryk. Hovedpunktet i Sagen var Fordringen om, at Regensianernes Ligbærerprivilegium skulde bortfalde. Med gode Grunde kæmpede Konsistorium for, at der i saa Fald burde ydes Studenterne Erstatning for Tabet af den Indtægt, de gennem 150 Aar herved havde haft. Men Kommunalbestyrelsen satte sin Vilje igennem, og ved Reskript af 1. Sept. 1850 fik den Tilsagn om, at naar der i det hele blev truffet en heldig Ordning af Stadens Begravelsesvæsen, skulde ogsaa Regensens Ligbærerprivilegium blive ophævet og uden Erstatning overdraget til Kommunen. De andre, mindre væsentlige, Stridspunkter gik efterhaanden i Orden, tildels ved Ofre fra Kommunens Side, og i 1860 blev der truffet den Ordning, at alt hvad der vedkom Begravelsesvæsenet i Hovedstaden blev underlagt et Kontor under Magistratens Bestyrelse.

Paa dette Grundlag og i dette Spor er det københavnske Begravelsesvæsenets senere Udvikling stadig bleven fortsat.

HENVISNINGER

- S. 3. 1. Kjøbenhavns Diplomatarium I, 26. — 2. Dipl. I, 120-21.
- S. 4. 1. Historiske Meddelelser om København II, 49-50.
- S. 5. 1. Dipl. II, 547. O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie III, 378. — 2. Samling af Forordninger ang. Bryllupper og Ligbegængelser i Kjøbenhavn 1771 S. 33. — 3. Indlæg til Missive 26. Sept. 1760 (Rigsark.). — 4. Fra Arkiv og Museum IV, 592. Resen: Inscriptiones 182.
- S. 6. 1. Dipl. VII, 279. — 2. Carl Bruun: Kjøbenhavn I, 317. — 3. Rørdam: Kirke-
love I, 146.
- S. 7. 1. Secher: Forordninger og Recesser II, 34. — 2. Danske Magazin 4, IV, S. 13.
— 3. Dipl. I, 471. — 4. Secher VI, 274-75. — 5. Dipl. VII, 19.
- S. 8. Gustav Bang: Breve til og fra Kristoffer Gøje og Birgitte Bølle, S. 84.
- S. 9. 1. Secher II, 38.
- S. 10. 1. Dipl. I, 471. Prof. Troels-Lunds Læsemaade: »drage deres Hoved med Kaa-
ber« (Livsafslutning S. 142 med Note 5, Folkeudgaven) har ingen Hjemmel i Teksten.
— 2. Dipl. I, 587. — 3. Dipl. I, 465. Secher II, 609. — 4. Secher IV, 162.
- S. 11. 1. Secher IV, 150-51. — 2. Troels-Lund: Livsafslutning S. 76 (Folkeudgaven).
— 3. Secher IV, 161. — 4. Secher IV, 530. VI, 274. — 5. M. Des Hayes: Voyages en Dane-
marc, Paris 1664, S. 66-68.
- S. 12. 1. Florinus (1618-96), anført hos A. Schultz: Das häusliche Leben der euro-
päischen Kulturvölker 1903, S. 415. — 2. Reskript 17. Maj 1791 og Forordning 24. Maj
1792. — 3. Troels-Lund: Livsafslutning 188.
- S. 14. 1. Forordning 30. Nov. 1717 (Kvartudgaven).
- S. 15. 1. Plakat 20. Sept. 1751, Raadstueplakat 31. Maj 1752, Reskript 21. Juli 1752.
- S. 17. 1. Penia 1810 S. 8, 126. — 2. Barselstuen I, 1.
- S. 19. 1. Dipl. V, 86.
- S. 20. 1. Kbhvns. Hist. V, 503. — 2. Dipl. VII, 670. — 3. Kbhvns. Hist. V, 253.
- S. 22. 1. Bruun: Kjøbenhavn II, 452. Dipl. VIII, 197. — 2. Carl. v. Kohl: Pesten i Kø-
benhavn 1711-12 (Hist. Medd. om Kbhvn. III).
- S. 24. 1. H. Weitemeyer: Studenternes Ligbæring (Fra Arkiv og Museum IV). — 2.
(C. Schmidt:) Skrivervelskabel, 1779.
- S. 27. 1. Hist. Medd. om Kbhvn. I, 420-24. — 2. Inscriptiones Haffnienses 261-62. —
3. Hans Lauridsen: Sjælebog S. 107b. Mag. Hugo Matthiesen har velvilligt gjort mig
opmærksom paa dette Sted.
- S. 29. 1. Fra Arkiv og Museum II, 229.
- S. 30. 1. Dipl. I, 434-35. — 2. Hist. Medd. IV, 78.
- S. 31. 1. Hist. Medd. II, 429-30.
- S. 32. 1. Dipl. III, 231. — 2. Hist. Medd. I, 96. — 3. Kollegialtidende 1798 S. 466. — 4.
Kbhvns. Hist. V, 264-65.
- S. 34. 1. Hist. Medd. II, 500-01.
- S. 36. 1. Dipl. III, 274. Beløbene lidt anderledes hos Secher V, 521. — 2. Kbhvns. Hist.
III, 360. Dipl. V, 741. — 3. Protokol 1653-97 i Landsarkivet. — 4. Velvillig mundtlig Med-
delelse fra Professor F. C. C. Hansen. — 5. Hist. Medd. V, 412. — 6. Dipl. VII, 781.
- S. 38. 1. Kbhvns. Hist. V, 514. — 2. Dipl. VIII, 103.
- S. 39. 1. Kbhvns. Hist. VI, 9.
- S. 40. 1. O. Nielsen og P. Købke: Vor Frelsers Kirke i Kjøbenhavn.

- S. 41. 1. Mule: Om Pesten i Kbhvn. 1711, fortalt i Brevform, S. 20.
- S. 42. 1. Hist. Medd. III, 570. — 2. H. Weitemeyer: Forløberne for Assistenskirkegaard paa Nørrebro (Hist. Medd. V).
- S. 47. 1. Hans Udtalelser er anførte i »Minerva« for Sept. 1786, S. 317 ff.
- S. 48. 1. Eksempler hos Troels-Lund S. 232. — 2. N. C. Mule: Om Pesten i Kbhvn. 1711, S. 21-22. — 3. Dipl. VIII, 211.
- S. 49. (L. Schmith:) Om Begravelser i Kirker og Købstæder, 1785, S. 5. — 2. Minerva Sept. 1786, S. 316-17.
- S. 50. 1. Kollegialtidende 1798, S. 401. — 2. Villads Christensen: København 1840-57, S. 40-41.
- S. 52. 1. Villads Christensen: Kbhvn. 1840-57, S. 32-38. Emil Madsen: Nikolaj Kirke og Kirkegaard (Hist. Medd. II). — 2. Villads Christensen, S. 79-80. Hist. Medd. II, 110.
- S. 54. 1. Dipl. I, 432-33. — 2. Nye kirkehistoriske Samlinger I, 382-87. — 3. Dipl. V, 775.
- S. 55. 1. Kirkegaarde I, 9 (Raadstuearkivet). — 2. Kbhvns. Skilderi III, 734. — 3. Villads Christensen 100-01. — 4. Wendt: Almindeligt Hospital, S. 33.
- S. 56. 1. Penia 1814, S. 144. — 2. Mundtlig Meddelelse fra Nationalmuseet. — 3. Borgerrepræsentationens Forhandling 1858-59, S. 76. — 4. Begravelsesprotokol i Landsarkivet. — 5. Kbhvns. Hist. VI, 271-72.
- S. 57. 1. E. Marquard: Kapellet paa Holmens Kirkegaard (Hist. Medd. VII). — 2. Det utrykte Bind af Nicolai Jonges Beskrivelse af København (Afskrift i Raadstuearkivet, S. 159). — 3. Marquard l. c. — 4. Lahde: Gravmindet over de i Kampen d. 2. April 1801 faldne. — 5. Kbhvns. Hist. V, 544. — 6. Smstds. VI, 272. — 7. Victor Krohn: Krigergraven paa Garnisonskirkegaard (Hist. Medd. V). — 8. Villads Christensen, S. 349.
- S. 58. 1. Stenen er afbildet i »Gravminder«, udgivet af Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse, S. 1; Oversættelse af den hebraiske Indskrift, S. 56. — 2. Villads Christensen, S. 114. — 3. Josef Fischer: Jøderne i København i 17. Aarh. (Jødisk Almanak for Aar 5667).
- S. 59. 1. Julius Salomon: Den gamle Kirkegaard i Møllegade (»Jødisk Samfund« 1914).
- S. 60. 1. Plakat 29. Okt. 1760. — 2. Adresseavisen 10. Nov. 1760.
- S. 61. 1. Reskript 26. Sept. 1760. — 2. Tilskueren 1796 Nr. 46-47 og Lahde: Assistenskirkegaarden 1801.
- S. 62. 1. Tilskueren 1803, S. 146. — 2. Instruktion for Graverne 15. Febr. 1805. — 3. Historisk Tidsskrift 4, IV, 374.
- S. 63. 1. Kirkegaarde II, Nr. 11 (Raadstuearkivet). — 2. Reglement 15. Febr. 1805.
- S. 64. 1. Kirkegaarde II, 29, c (Raadstueark.). — 2. Smstds. II, 58. — 3. Villads Christensen, 116-17, 513. — 4. Kbhvns. Skilderi IV, 860.
- S. 65. 1. Kirkegaarde II, 24.
- S. 69. 1. H. Weitemeyer: Graverboligen paa Assistens Kirkegaard og Jens Bang (Hist. Medd. I).
- S. 71. 1. Reskript 3. Febr. 1829.
- S. 72. 1. Villads Christensen, 115, 118. — 2. Beretning om Gravmælet over Prof. R. Rask. Kbhvn. 1842.
- S. 73. 1. Plakat 5. Febr. 1793.
- S. 75. 1. Villads Christensen, 334-36.
- S. 77. 1. Smstds. 115. — 2. Borgerrepr. Forh. 1840-41, S. 101-13. — 3. Smstds. 1848-49, S. 138 f.

RETTELSE

S. 15 L. 9 f. n.: en lignende Bøde, læs: en Bøde.

VESTRE KIRKEGAARD

1870—1920

ALLEREDE i 1858 henledte Magistraten Borgerrepræsentationens Opmærksomhed paa, at det »vil være nødvendigt i Tide at være betænkt paa at tilvejebringe de for Fremtiden fornødne Kirkegaardspladse«. Spørgsmaalet stod dog hen i flere Aar, indtil der i 1863 fremkom en Henvendelse til Magistraten fra Bestyreren af Assistens Kirkegaard paa Nørrebro, hvori det meddeltes, at man der ikke havde Jord til Raadighed for længere Tid end indtil Udgangen af Aaret 1866. Magistraten tilskrev Borgerrepræsentationen om Sagen og opkastede her det Spørgsmaal, om man skulde vedblive at udvide Kirkegaarden paa Nørrebro, eller søge at oprette nye Kirkegaarde andetsteds. En Udvidelse af Assistens Kirkegaard kunde kun finde Sted over imod Jernbanen og paa den anden Side denne, men dette fraraadedes baade af hygiejniske og af økonomiske Grunde. Magistraten henledte særlig Opmærksomheden paa Raadmandsmarken og paa Vesterfælled, hvilke Steder Kommunen selv ejede større Arealer, og det foresloges at henvise Frijordsbegravelserne til begge disse Steder, naar Pladsen paa Assistens Kirkegaard var opbrugt. Opmærksomheden var tillige stærkt henvendt paa et Areal af den saakaldte Vognmandsmark imellem Strandvejen og Lyngbyvejen, der hvor senere Ingeniørkasernen blev lagt. Der blev foretaget Jordbundsundersøgelser og Opmaalinger her, men Tanken om at lægge den fremtidige Kirkegaard paa dette Sted opgaves dog atter. Kommunalbestyrelsen besluttede, at Assistens Kirkegaard ikke mere skulde udvides, og samtidig vedtog man at der skulde indtages et Areal paa ca. 33 Tdr. Land af Vesterfælled til Begravelsesplads. Imidlertid fremkom der senere Betænkeligheder ved at benytte dette Areal paa den vedtagne Maade, idet det mentes, at Jordbunds- og Højdeforholdene vilde være mindre heldige. Kommunalbestyrelsen vedtog derfor i 1869 et Forslag om at erhverve et Areal paa ca. 62 Tdr. Land af Bjerregaardens Jorder i Valby, beliggende Syd for den nedlagte Jernbane, for en Købesum af 45.000 Rigsdaler, og at udlægge dette Areal til Kirkegaard under Navnet »Vestre Kirkegaard«. Samme Aar vedtoges det at købe et hertil stødende mindre

Stykke Jord, for i Forbindelse med et Areal, som Kommunen afgav uden Vederlag, at fremskaffe en nærmere og bekvemmere Vej til Kirkegaarden end Vejen forbi Bakkegaarden og over Broen ved Bryggeriet Carlsberg. Derved tilvejebragtes den direkte Adgangsvej fra Enghavevej til Kirkegaarden.

Til at begynde med blev kun ca. 2¹/₂ Td. Land af Arealet taget ind til Kirkegaard; den øvrige Del blev bortforpagtet. Det til Kirkegaard indtagne Stykke blev i Løbet af Sommeren 1870 omgivet af et Hegn, der bestod af Træstolper, hvorpaa var slaaet to Rækker almindelige Lægter. Ved Indgangen blev anbragt en Stakitlaage, som man havde købt brugt. En lille Kapelbygning blev opført af Træ med Murstenssokkel; den indeholdt et ret stort Ligrum, en betydelig mindre Kapelsal, og to smaa Rum, et til Kontor for Graveren og et til Folkestue og Materialrum. Det var saaledes under ret primitive Forhold, den første Del af Kirkegaarden blev taget i Brug. Indvielsen fandt Sted d. 2. November 1870 og foretoges af Stiftsprovst ROTHE. Samtidig fandt den første Begravelse Sted; det var et Ladegaardslem, hvem ingen Paarørende fulgte til Graven, men som dog fik en festlig Begravelse under Overværelse af en repræsentativ Forsamling, og paa hvis Grav der blev sat en Mindesten, som vil blive fredet saa længe Kirkegaarden bestaar, ganske vist ikke med den Afdødes Navn, — han er, som Tusinder andre derude, navnløs for Efterverdenen —, men som blev sat til Minde om, at i dette Gravsted — Litra A, Linie 1, Nr. 1 — blev det første Lig jordet paa Vestre Kirkegaard d. 2. November 1870.

I de første Aar blev Vestre Kirkegaard udelukkende brugt til Begravelser i Frijord og disse tog endda snart stærkt af, saaledes at det efterhaanden næsten kun blev Begravelser fra Hospitalerne, som foretoges der. Grunden hertil var dels Kirkegaardens Beliggenhed langt fra Byen paa en højtliggende, aaben og forblæst Mark, endnu uden Læ og uden Trævækst, dels de meget daarlige Adgangsforhold. Den egentlige Adgang til Kirkegaarden var ad Enghavevej, men denne var kun nogenlunde farbar dertil hvor nu Folkets Hus ligger. Udefter bestod Vejen af opkørte Hjulspor, uden Gangsti eller Vejbeplantning, og i daarligt Føre gik man bedre inde paa Marken eller paa Volddiget. De færreste fulgte dog denne Vej, det var nærmest kun dem, der skulde følge efter Ligvognen. De fleste skød Genvej indover Markerne fra Enghavevej eller Vesterfælledvej op over Sandgravene til Lillelodsvejen og ad denne hen til Kirkegaardens Indgang.

I Borgerrepræsentationens Møde d. 3. April 1872 blev der nedsat et Udvalg, bestaaende af Arkitekt, Etatsraad MELDAHL, Konferensraad MOLLERUP og Overretsprokurator HERFORTH, til at fremkomme med Forslag til en samlet Plan for det nye Kirkegaardsanlæg ved

Valby. I den Betænkning, som et Par Aar efter blev afgivet af dette Udvalg, udtaltes det i de indledende Bemærkninger: »at det vilde være særdeles ønskeligt, at Kjøbenhavns Vestre Kirkegaard, der er bestemt til i de kommende Aarhundreder at være Byens Hovedkirkegaard, og som udgjør et Areal af ikke mindre end ca. 62 Tdr. Land, med en særdeles smuk Beliggenhed paa en Skraaning, der fra Valby Bakke sænker sig jævnt ned mod Sydost, og frembyder en prægtig Udsigt over Kallebodstrand og Amager, henover det bagved liggende Øresund, strax fra Begyndelsen kunde blive anlagt og tagen i Brug med det Hensyn for Øje, at den i Aarenes Løb gradvis kunde gaa over til at blive et smukt formet, stort og stemningsfuldt Hele, der samtidig med at den som Kirkegaard gjorde Nytte, kunde være til Pryd for Hovedstaden«. — Udvalget fremsatte intet positivt Forslag, da man under Sagens Behandling var kommet paa det rene med, at de københavnske Kirkegaarde endnu ikke hverken retlig eller faktisk kunde betragtes som henhørende under Kommunalbestyrelsens Myndighed. Under Debatten herom i Borgerrepræsentationen udtalte Bille bl. a.: »Man kunde vistnok for faa Aar siden, da man erhvervede den nye Kirkegaard ved Valby, være gaaet mere energisk frem fra Kommunens Side og strax have stillet sig saaledes, at man uden at spørge Kultusministeriet eller noget andet Ministerium ganske simpelt have kjøbt sig en kommunal Begravelsesplads og fuldstændig gjort sig til Herre over den. Kommunen havde den Gang haft et kraftigt Vaaben, thi Trangen til Jord var saa stor, at man nødvendig maatte ty til Kommunen for at faa mere Plads, og Kommunen havde da kunnet foreskrive de Betingelser, under hvilke den overhovedet vilde give Adgang til den nye Begravelsesplads«. — Meldahl udtalte bl. a. om det Punkt: »hvorpaa han først var bleven opmærksom som Medlem af Udvalget, at Kommunen ikke saaledes er Ejer af den nye Kirkegaard, at den uden videre kan tage Bestemmelse om dens Ordning. Da han for tre Aar siden rejste Spørgsmaalet, havde han ikke videre tænkt herpaa, men kun havt Tanke for, at der paa dette særdeles smukke Terrain forelaa en stor Fremtidsopgave for Kjøbenhavns Kommune«. Ved Forhandlingernes Slutning vedtoges det at forelægge Sagen i sin Helhed tilligemed den afgivne Betænkning for den Kommission, som agtedes nedsat for at behandle forskellige Forhold vedrørende de københavnske Kirkegaarde, gennem de Medlemmer af Kommissionen, som Forsamlingen dertil maatte vælge af sin Midte.

I Udvalgets Betænkning var optaget et udførligt motiveret Forslag til en Omordning af Administrationen af »Assistentkirkegaardene udenfor Nørreport«, udarbejdet af Raadmand RÈE, der som Medlem af Inspektionen for Helliggejstes Kirke havde overtaget »Bestyrelsen

af Assistentkirkegaardene udenfor Nørreport, navnlig i Henseende til det Økonomiske og Regnskabet over de Udgifter, der er fælles for de lodtagne Kirker«.

Raadmand Røes Skrivelse er meget interessant, dels ved det Lys, den kaster over de da herskende Kirkegaardsforhold, dels ved de Forslag til en bedre Ordning, den indeholder. Naar man nu ser, at Udviklingen i det væsentlige er gaaet i den Retning, som her blev angivet, og navnlig naar man tager i Betragtning, at de administrative Forhold vedrørende Begravelsesvæsenet og Kirkegaardene i København i Tidens Løb er blevet ordnet paa en bedre og mere praktisk Maade end maaske nogen andre Steder — hvorom nærmere senere — maa man beundre det Klarsyn og den Forstaaelse, der allerede den Gang under de da herskende ret forvirrede Kirkegaardsforhold, kom til Orde i Raadmand Røes Betænkning.

Assistens Kirkegaard var den Gang delt imellem Byens Sogne, og hver Kirke administrerede sin Del af Kirkegaarden. En enkelt Mand, som oftest en af Værgerne for Helligaands Kirke, overdroges det at bestyre Fællesanliggenderne og have et Slags Overtilsyn med hele Kirkegaarden.

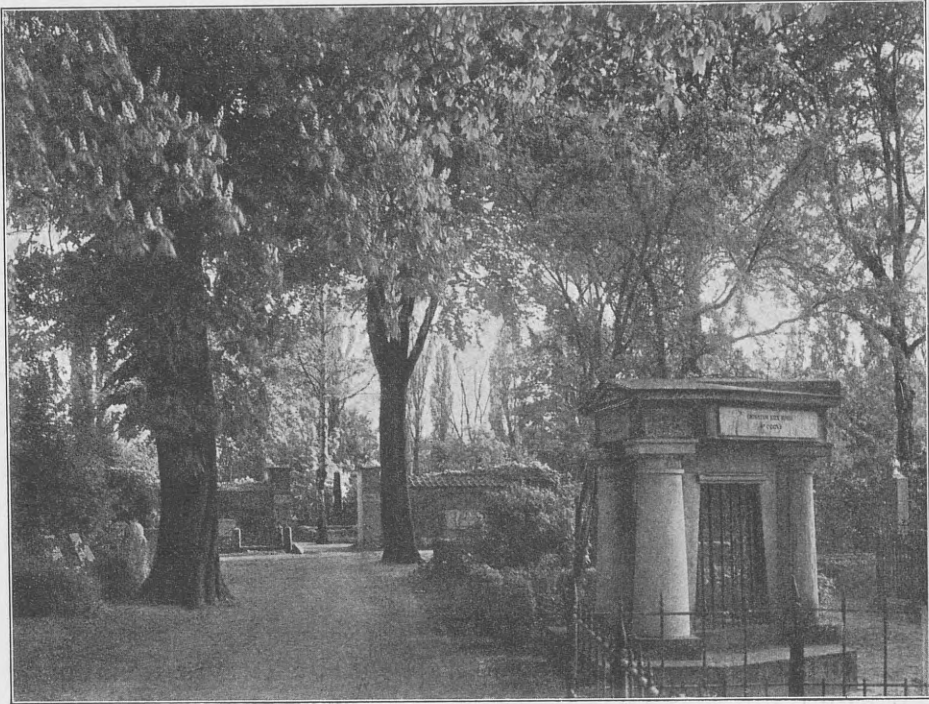
Raadmand Røe begynder med at erklære, at hele Ordningen af Kirkegaardens Administration er højst uheldig, da der ikke er den Enhed og Sammenhæng i Bestyrelsen, som er absolut nødvendig for at tilfredsstille selv de beskedneste Fordringer til en vel ordnet Kirkegaard. Han beklager sig over, at skønt han kaldes Bestyrer eller Værge for Kirkegaarden, mangler der ham dog den Myndighed, som er nødvendig i enhver administrativ Ledelse. Den største Vanskelighed for at opnaa en god Orden paa Kirkegaarden: »frembyder Ansættelsen af de nuværende faste Gravere med Krigsraads- og Sekretairstitler, thi de betragte sig nemlig som kongelige Embedsmænd, og derfor anse de sig ikke staaende direkte under Magistraten eller den fungerende Bestyrer af Kirkegaardene, skjøndt de end ikke have nogen fast Løn, men væsentligst maa leve af den Indtægt, som den private Pasning af Gravsteder giver«, — — — — — »kort sagt, det Hele befindes i en saa broget og amfibialsk Tilstand, at man har Vanskelighed ved at finde Rede deri, men endnu større Vanskelighed ved at bringe Noget ind deri, som kan kaldes en nogenlunde tilfredsstillende Styrelse af omtalte Kirkegaarde«. — Tilstanden oplyses ved Eksempler, saaledes anføres: »at hver Kirke har sin egen Kirkegaard, som den ordner efter sit eget Skjøn, saa at den derved tager Dispositioner, som gribe forstyrrende ind i den saakaldte almindelige Bestyrelse, navnlig hvad Anlæg af Veje og Gange angaar« — —. Der udlægges Gravsteder paa Steder: »hvor de ikke burde være beliggende, naar der i Fremtiden

skulde komme den hensigtsmæssigste og skjønneste Forbindelse i Stand mellem de til Kirkerne hørende forskellige Kirkegaarde«. Endvidere udstedes Begravelsesbrevene i forskellig Form af de forskellige Kirkeinspektioner, hvorved Reglerne for Plantning paa Gravstederne og for Beregningen af de Afgifter, der skal betales, bliver forskellige. Det anføres som en af de Ulemper, der er en Følge af at der har manglet en ledende Haand i den hidtidige Bestyrelse, at man ikke har vist saa megen Fremsynethed, at man i Tide har reserveret en passende Plads midt paa Kirkegaarden til Opførelsen af det nye Begravelseskapel, men har maattet lægge dette i en Udkant af Kirkegaarden.

De Forslag, Raadmand Røe derefter fremsætter til en bedre Ordning, gaar i det væsentligste ud paa, at de enkelte Kirkers Ret over særlige Dele af Kirkegaarden bortfalder, og at samtlige Kirkegaarde kommer til at tilhøre Københavns Kommune og stilles under Magistratens Bestyrelse. Det første, der burde gøres, mente han, var at ansætte en af Magistraten udnævnt Inspektør med fast Løn, hvem den hele Ordning og Administrationen af Kirkegaardene overdroges under Magistratens Overtilsyn. Under denne Inspektør skulde da ansættes Assistenten paa de forskellige Kirkegaarde i Stedet for de nuværende Graverne. Efter en udførlig Redegørelse for hvorledes han nærmere havde tænkt sig den fremtidige Ordning, udtaler Kirkeværgen og Raadmand Røe, at skønt man allerede ved de foreslaede Foranstaltninger vil være kommet et betydeligt Skridt fremad paa den rette Vej: »er det dog min Mening, at man ikke maa blive staaende derved, men stræbe hen til, at alt, hvad der vedkommer Begravelsesvæsenet og Kirkegaardene, saavidt mulig faar en kommunal Karakter og altsaa underlægges Magistratens Myndighed, saa at selve Kirkegaardene ikke blive betegnede som de enkelte Kirkers, men snarere som Kommunens«. Til Slutning opstilles et samlet Budget for Assistentens Kirkegaard, der balancerer med 10.800 Rigsdaler. Der udtales i Forbindelse hermed den Overbevisning, at Kirkegaarden vil kunne bære sig selv økonomisk, navnlig dersom man kunde komme ind paa, at Administrationen overtog Pasningen af Gravstederne: »Dette vilde ikke blot give en ikke ubetydelig Indtægt for Administrationen, men det vilde derhos bidrage til at gjøre dennes Arbejde mindre besværligt, ved at forebygge de Uordener, som nu finde Sted paa Kirkegaardene, da den høje Betaling, som Graverne tage for at vedligeholde Gravsteder, giver Anledning til, at en Del Vagabonder, Arbejds-mænd og Karle driver omkring paa Kirkegaardene, og tilbyde Folk, som have Gravsteder der, deres Tjeneste. Men naar Betalingen derfor bliver sat noget lavt, forekommer det mig, at der ikke er noget ubilligt i, da det er i alle Gravstedsejernes Interesse, at der tages den Be-

stemmelse, at kun selve Familien, som ejer Gravstedet, personlig maa udføre ovennævnte Arbejde, men at det ikke tillades udført ved Andre for Betaling, men overlades til Administrationen «.

Raadmand Røes Betænkning var oprindelig — under 25. Januar 1868 — indsendt til Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet med en Skrivelse fra Københavns Magistrat, hvori bl. a. udtaltes: »Den samlede Magistrat har modtaget dette Forslag med stor Inter-

Parti fra Assistens Kirkegaard.

esse og anbefaler det til det høje Ministeriums velvillige Opmærksomhed og kraftigste Understøttelse, for at det saa snart som mulig i alt Fald til Dels kan blive bragt til Udførelse«. — — — »Den overordentlige Vanskelighed, som har vist sig forbunden med ethvert Skridt til Forbedring af Tilstandene og til disses Udvikling i Overensstemmelse med den stigende Befolknings Krav, taler tilstrækkelig for Nødvendigheden af det, der maa anses for Hovedsagen ved Forslaget, det at skaffe Enhed i Bestyrelsen af Assistentskirkegaardene og at stille disse under en enkelt underordnet og overordnet Myndighed, der ikke i sin Virksomhed er hæmmet ved at skulle ved ethvert Skridt raadspørge 10 særskilte Kirkeinspektioner, 7 Patronater og

endelig Kultusministeriet«. — — — »Magistraten antager vel, at det vilde have været rettest, om det hele Begravelsesvæsen (afset fra de religiøse Ceremonier) allerede i Fortiden var blevet stillet som et rent verdsligt, Kirkerne uvedkommende Anliggende, men den finder ingen Anledning til for Tiden at gaa nærmere ind paa den Del af Raadmand Røes Forslag, som sigter til at gjøre Kirkegaardsvæsenet til et kommunalt Anliggende«. — — —

Parti af Assistens Kirkegaard.

Den foran omtalte Kommission, som i 1875 blev nedsat af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet til at tage en Omordning af de københavnske Kirkegaardsforhold under Overvejelse og fremkomme med Forslag desangaaende, kom til at bestaa af Magistratsmedlemmerne Borgmester H. N. HANSEN og Raadmand, Oberst F. ABRAHAMSON, Borgerrepræsentanterne Direktør C. St. A. BILLE, Overretsprokurator C. HERFORTH og Bygningsinspektør, Etatsraad F. MELDAHL, Stadens to Provster og Sognepræsten for St. Pauls Sogn, samt en Repræsentant for hver af Stadens Kirker.

Kommissionen afgav sin Betænkning d. 1. Februar 1877 og i denne indstilledes til Ministeriet: »at Samme vilde for sit Vedkommende

billige og derhos ligeledes søge at erhverve Kommunalbestyrelsens Tiltrædelse af, at de københavnske Kirkegaarde saavel som Kapellet paa Assistents Kirkegaard samt alt iøvrigt Begravelsesvæsenet vedrørende snarest overgaar til og overtages af Kommunen, og at dette navnlig strax finder Sted for Nørrebroes Assistents Kirkegaards og Nye Vestre Kirkegaards, Kapellets og Begravelseskontorets Vedkommende, paa følgende Vilkaar:

Parti af Assistens Kirkegaard.

»at de tvende nævnte Kirkegaarde bliver Kommunens fulde Ejendom,

at de Kapitaler, som ere opsamlede for Begravelsesvæsenet, for Ligkapellet og for Begravelseskontoret, tilfalde Kommunen til Anvendelse for Kirkegaardene,

at Kommunen derimod frafalder sit Tilgodehavende for Jord hos de enkelte Kirker og overtager den paa Kapellet hvilende Gjæld« — samt endelig at Kommunen forpligter sig til aarlig at udrede et nærmere angivet Beløb til hver af de da bestaaende Kirker som Erstatning for disses Indtægtstab ved Kirkegaardenes Overdragelse til Kommunen.

Kommissionens Forslag blev underkastet en indgaaende Behand-

ling af Ministeriet, de gejstlige Myndigheder, Magistraten og Borgerrepræsentationen, hvorefter Resultatet af det store Arbejde og de mange overvundne Vanskeligheder blev, at et af et Fællesudvalg, bestaaende af ABRAHAMSON, BILLE, H. N. HANSEN, HERFORTH, LEHMANN, MELDAHL og PETERSEN udarbejdede Forslag til en Ordning af Begravelsesvæsenet og Kirkegaardsforholdene blev tiltraadt af Kommunalbestyrelsen d. 20. Oktober 1879 og derefter under 22. December s. A. udstedt som kgl. Resolution efter Kirke- og Undervisningsministeriets derom nedlagte Forestilling. — De vigtigste Bestemmelser heri var følgende:

»1. Fra 1ste Januar 1880 overgaar Bestyrelsen af alle Anliggender vedrørende Kirkegaardene og Begravelsesvæsenet i Kjøbenhavn til en Kommission, bestaaende af vedkommende Borgmester som Formand, Stadens tvende Provster og tvende af Kommunalbestyrelsen valgte lønnede Medlemmer; fra samme Tidspunkt ophører Nørrebroes Assistentskirkegaards Udstykning mellem Kirkerne saavel som de enkelte Kirkers Deltagelse i denne Kirkegaards Bestyrelse.

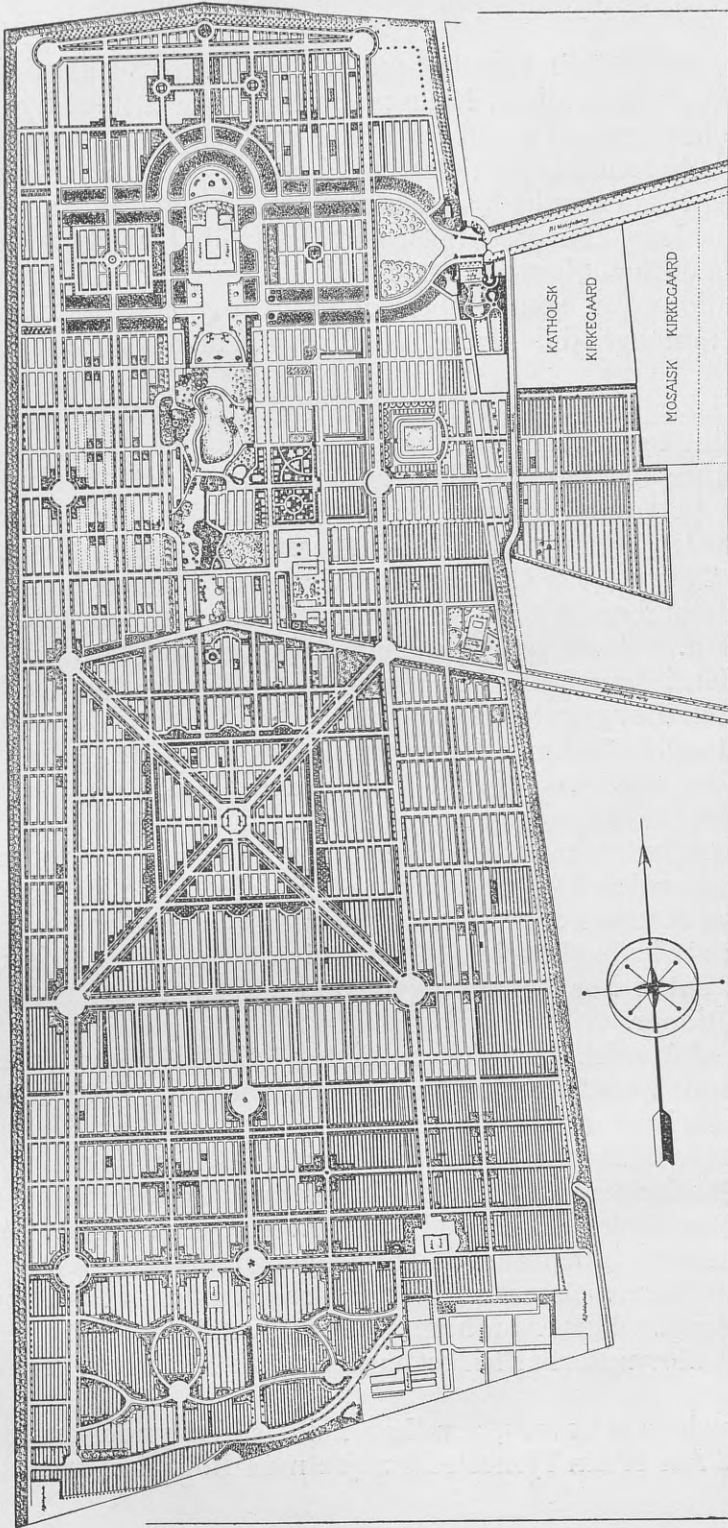
2. Fra 1ste Januar 1880 tilfalde alle Indtægter af Begravelsesvæsenet og Kirkegaardene Kjøbenhavns Kommune, som derimod ogsaa afholder alle Udgifter ved samme, overensstemmende med det for hvert Aar, efter de for Kommunen gjældende Regler, vedtagne Budget. — — — 3. Ny Vestre Kirkegaard, der ikke udstykkes mellem Sognene, men paa hvilken der kan indrømmes afvigende Trossamfund særskilte Begravelsespladser, bliver Kommunens Ejendom, hvilket saaledes ogsaa navnlig skal gjælde, naar Arealet med Kirke- og Undervisningsministeriets Samtykke til sin Tid gives anden Anvendelse end som Begravelsesplads. Det samme gjælder om nye Kirkegaardsarealer, som senere maatte erhverves, saavel som om de Dele af Nørrebroes Assistentskirkegaard, der ere solgte med det Vilkaar, at de i sin Tid skulle falde tilbage til Kommunen. — — — 5. For Kirkegaards- og Begravelsesvæsenet udarbejdes en Vedtægt, som forelægges Kommunalbestyrelsen og derpaa indstilles til Kirke- og Undervisningsministeriets Billigelse. I denne Vedtægt bliver at tage Bestemmelse om Kirkegaardenes Indretning, Reglerne for Gravstederne, Begravelseskontoret, Begravelsernes Ordning, Taxter, Personale m. v. Denne Vedtægt kan ikke fraviges eller forandres uden Ministeriets Samtykke, og de i samme indeholdte Bestemmelser maa saaledes ogsaa følges ved det aarlige Kirkegaardsbudget. — — — 9. Med Hensyn til Garnisons, Holmens og Frelsers Amagerkirkegaard forbeholdes senere Ordning«. —

Indenfor Kommissionen var man klar over, at det ønskeligste vilde være, at faa Enheden helt gennemført. Man havde derfor ført ind-

gaaende Forhandlinger med Bestyrelserne for de tre nævnte Kirkegaarde, for at faa samlet disse under samme Administration som Byens andre Kirkegaarde. Afvigende Interesser sejrede imidlertid, og Fordringerne med Hensyn til Størrelsen af den aarlige Afgift, der skulde svares til de Kirker, som ejede disse Kirkegaarde, var saa store, at Kommissionen ikke mente at kunne imødekomme dem. Da der saaledes ikke opnaaedes Enighed om Vilkaarene, kunde Kommissionen intet Forslag fremsætte for disse tre Kirkegaardes Vedkommende. Med Hensyn til de to militære Kirkegaarde har Spørgsmaalet ikke senere været taget op. Med Bestyrelsen for Frelsers Kirkegaard har der for et Par Aar siden været ført Forhandlinger om Begravelsesvæsenets Overtagelse af denne Kirkegaard, i Erkendelse af at dette vilde være i Befolkningens Interesse og fremmede for Kirkegaardens Drift. Da man opnaaede Enighed om Vilkaarene herfor, fremsattes Forslag for Kommunalbestyrelsen desangaaende. Fra det af Borgerrepræsentationen nedsatte Udvalgs Side blev der imidlertid opstillet nye Vilkaar, som Kirkebestyrelsen ikke vilde gaa ind paa, hvorfor der intet Resultat opnaaedes. Den senere Ordning, som den kgl. Resolution af 22. December 1879 forbeholdt for de tre nævnte Kirkegaardes Vedkommende, er saaledes heller ikke for Vor Frelsers Kirkegaard opnaaet endnu.

Kommissionens Arbejde karakteriseredes under Sagens Behandling i Borgerrepræsentationen saaledes: Herforth: »— — en Sag, der var gjennemarbejdet af saa mange Mænd med stor Iver og Skarpsindighed, blandt hvilke der navnlig skyldtes Borgmester Hansen megen Tak for hans Utrættelighed — — —«. Bille: »— — der fra Kommissionens Side forelaa et Arbejde, som var Frugten af en Uendelighed af Forhandlinger, under hvilke der fra Kommunens Delegeredes Side var vist en høj Grad af Imødekommen og særlig fra Borgmesterens Side var lagt en utrættelig Taalmodighed og Resignation for Dagen«. —

Med den kgl. Resolution af 22. December 1879 var Styrelsen af Begravelsesvæsenet og Kirkegaardsforholdene i København kommet ind under en fast Form. Den skabte en Enhed i Administrationen af disse Forhold, som har været til stor Gavn for den senere Udvikling, og som det vides, man i mange af Udlandets større Byer betragter som et Ideal, man der endnu forgæves kæmper for at opnaa. I Udlandets Storstæder er de herhenhørende Forhold overalt mere splittede. Kontoradministrationen ligger under èn Myndighed, Driften af Kirkegaardene under en anden, og enkelte Steder kommer der endog en tredje Myndighed til, idet den gartneriske Vedligeholdelse af Kirkegaardene er underlagt Parkforvaltningen. I nogle Byer er samtlige Kirkegaarde lagt under èn Mands Tilsyn, andre Steder styres hver

Vestre Kirkegaard.

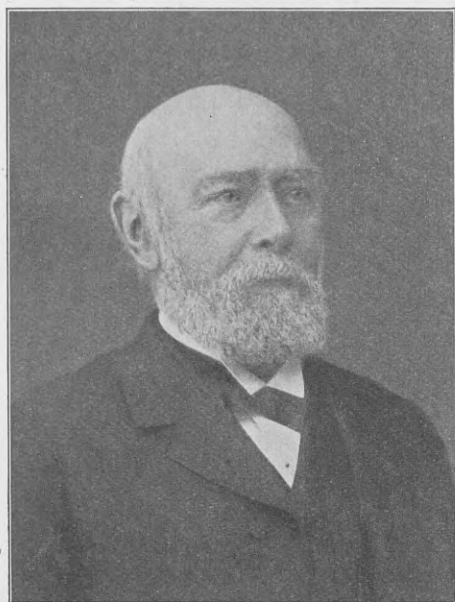

enkelt Kirkegaard af sin Inspektør uden nogen egentlig administrativ Forbindelse imellem disse. Naar man véd og har erfaret hvor langt vi her i København er forud for andre med Hensyn til Ordningen af de herhenhørende administrative Forhold, værdsætter man den Klogskab og Forudseenhed, som har været Aarsagen dertil, — og vi, der føler Glæde og Tilfredsstillelse ved at arbejde i en saa bestemt afgrænset, saa uafhængig stillet og alt indenfor sit Omraade omfattende Administrationsgren som Københavns Begravelsesvæsen, mindes med Taknemmelighed de Mænd, der i sin Tid lagde Sagerne saa godt til Rette.

Vestre Kirkegaard førte en temmelig kummerlig og upaaagtet Tilværelse i sine første Aar, endskønt der, med smaa Midler og under Kamp med mange Vanskeligheder af forskellig Art, blev udført et ihærdigt og betydeligt Arbejde derude af de to Mænd, som Styrelsen af Kirkegaarden var betroet, nemlig Oberst, Raadmand ABRAHAMSON, som havde Tilsynet paa Magistratens Vegne, og Gartner S. BAHNSON, der d. 1. September 1870 havde tiltraadt Tjenesten som Graver ved Kirkegaarden. Det var ret omfattende Arbejder, der blev udført paa Kirkegaarden i dens første Periode. De store Sandgrave, der fandtes paa Terrænet, blev regulerede og delvis tilfyldte; en af dem blev omdannet til den lille Sø foran det nordre Kapel, en anden til den firkantede Dam, der ligger ved Hovedalleen nærved Indgangen. Den store Høj ved Søen blev formet og Terrasserne med Granitmurene blev opført. Der blev hvert Aar plantet saa meget man kunde overkomme, dels i Læbælter dels i Alleer og andre Steder inde paa Kirkegaarden. Der var ikke mange Penge at købe for, men Oberst Abrahamson var utrættelig i at skaffe Materiale til Plantning for en billig Pris og ofte hølt gratis, enten hos Venner og Bekendte eller fra andre kommunale Institutioner.

Den Del af Arealet, der ikke var indtaget til Kirkegaard, var bortforpagtet. Indtil 1880 var det kun Frijordsbegravelser, der foregik paa Vestre Kirkegaard. I det nævnte Aar blev ogsaa Liniebegravelser henlagt hertil, hvilket havde til Følge, at en Del af det bortforpagtede Areal Øst for Kapellet blev inddraget, og at Kapellet blev udvidet med en ny og større Kapelsal. Endnu en Tilbygning blev foretaget nogle Aar senere, indeholdende en tredje og endnu større Sal, hvorefter Begravelser averteredes i Bladene fra det »store« Kapel paa Vestre Kirkegaard. Oberst Abrahamson var selv Arkitekt og Bygmester, og Arbejdet blev udført af Kirkegaardens egne Haandværkere og Arbejdere.

Kirkegaardens »Graver«, som han kaldtes i Begyndelsen, maatte i de første 12 Aar af sin Tjenestetid nøjes med Bolig i et gammelt og

F. ABRAHAMSON.

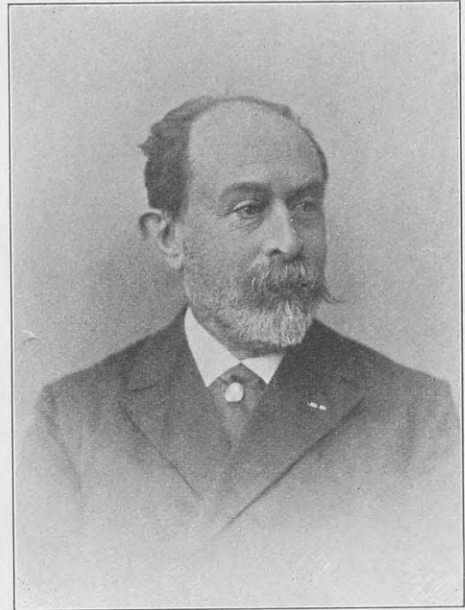
S. BAHNSON.

skrøbeligt tidligere Banevogterhus, der lå ved Enden af Vesterfælledvej og som tilhørte Kommunen. I 1882 blev der opført en Inspektørbolig paa Kirkegaarden ved Adgangsvejen fra Enghavevej. Grunden til den var allerede udgravet i 1872, men navnlig fordi Pengemidlerne var saa knappe, blev Huset først opført 10 Aar senere. Da Adgangsvejen fra Vesterfælledvej nogle Aar senere blev anlagt, kom Færdsejlen til Kirkegaarden mere og mere til at gaa ad denne, navnlig ogsaa da Sporvejen forlængedes ad denne Vej helt op til Kirkegaardens Indgang. Trangen til at have Kirkegaardens Kontor med Inspektørbolig ved denne Indgang blev derfor større og større, navnlig efter at al Vedligeholdelse og Beplantning af Gravsteder var overgaaet til Kirkegaarden, hvorved et stort Publikum havde Ærinde paa dens Kontor. I 1908 kunde Inspektør Bahnson flytte ind i den nye, smukke og rummelige Inspektørbolig med de fornødne Kontorlokaler, der var blevet opført indenfor Kirkegaardens Hovedindgang ved Enden af Adgangsvejen fra Vesterfælledvej.

Den første Kommission, som i Henhold til den kgl. Resolution af 22. December 1879 overtog Bestyrelsen af alle Anliggender vedrørende Begravelsesvæsenet og Kirkegaardene i København, kom til at bestaa af Borgmester H. N. HANSEN som Formand, Obersterne ABRAHAMSON og PETERSEN, valgte af Kommunalbestyrelsen, og Provsterne FOG og ROTHE.

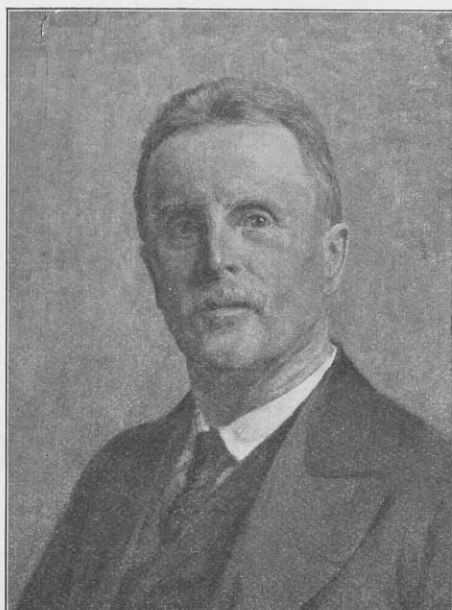
H. N. HANSEN.

A. P. C. ABRAHAMS.

Begravelseskontoret, der var blevet oprettet allerede i 1860, og hvor Ordningen af alt vedrørende Begravelser paa de københavnske Kirkegaarde var samlet, fik som sin første Bestyrer Cand. jur. Stadsbedemand E. HOLMBLAD, og fra 1. Januar 1861 blev hidtilværende Formand for Ligbærerne, der indtil da bestod af Regensianere, Cand. phil. P. BERGH, beskikket til at være Fuldmægtig paa Kontoret. De første Lokaler, Kontoret havde, var to Værelser paa Regensen, som hidtil var blevet benyttet som Ligbæringskontor. E. Holmblad afløstes senere af Berghs Efterfølger, Fuldmægtig BRASEN, som Chef for Begravelseskontoret. Ved dennes Afgang den 1. Januar 1887 blev han efterfulgt af daværende Råadmand A. P. C. ABRAHAMS.

De to lønnede Medlemmer af Bestyrelseskommissionen, Obersterne Abrahamson og Petersen, havde i de første Aar det særlige Hverv at forestaa Styrelsen af henholdsvis Vestre og Assistens Kirkegaarde. Ved en Valgperiodes Udløb d. 31. Marts 1888 ønskede Oberst Petersen at trække sig tilbage paa Grund af svigtende Helbred. Det blev da vedtaget af Kommunalbestyrelsen paa Bestyrelseskommissionens Indstilling, at da Kirkegaardsforholdene nu i det væsentlige var bragt til Fasthed, og der derfor burde virkes hen til større Simpeltid i Styrelsen, skulde den ved Oberst Petersens Afgang ledigblevne Plads ikke paany besættes, og at den anden tilsvarende Plads i Bestyrelsen, forudsat at den paany blev besat med Oberst Abrahamson, efter den-

TH. DYBDAL.

E. KAPER.

nes Ønske skulde være ulønnet. Samtidig blev der foretaget den Forandring indenfor Ledelsen, at Chefen for Begravelseskontoret, der hidtil kun havde haft med Kontorvæsenet og Pengesforholdene at gøre, nu ogsaa fik overdraget Administrationen af Kirkegaardene og samtlige til disse knyttede Forhold. Ledelsen af alt, hvad der henhører under Begravelses- og Kirkegaardsvæsenet blev saaledes samlet hos én Mand, den hidtidige Chef for Begravelseskontoret, fhv. Raadmand Abrahams, og samtidig blev det fastsat, at Embedets Benævnelse skulde være »Direktør for Begravelsesvæsenet«. En Følge af denne Forandring af Embedets Omraade var, at det særlige Hverv, som Oberst Abrahamson hidtil havde haft, at føre Tilsyn med Vestre Kirkegaard, bortfaldt.

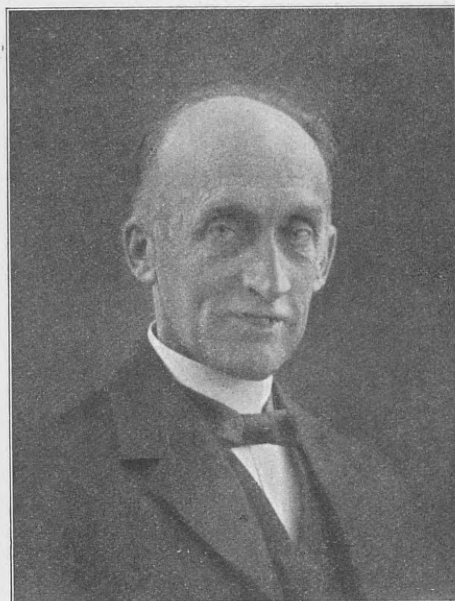
I 1901 blev Bestyrelseskommissionen omdannet og dens Sammensætning blev atter bragt i Overensstemmelse med den kgl. Resolution af 22. December 1879, saaledes at Kommunalbestyrelsen igen vælger 2 Medlemmer af Kommissionen. Samtidig blev det fastsat, at disse 2 Medlemmer herefter skulde være ulønnede, da de, efter Udnævnelsen af en Direktør for Begravelsesvæsenet, ikke mere behøvede at udføre særlige Hverv indenfor Kommissionen.

I Bestyrelseskommissionen har senere nuværende Politidirektør TH. DYBDAL været Formand i den Aarrække han, efter Borgmester H. N. Hansens Død, beklædte Embedet som Borgmester for Magistratens

H. M. FENGER.

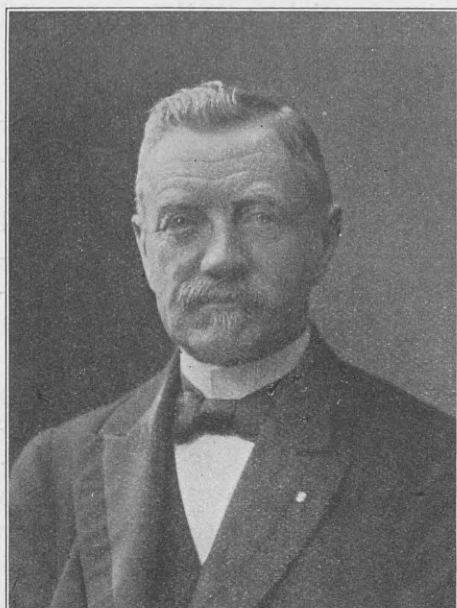

H. USSING.

1. Afdeling, nemlig fra 1898 til 1917. I Tidens Løb har endvidere Stiftsprovst PAULLI, Provsterne WARBURG, RØRDAM og SCHEPELERN samt Forretningsfører, Borgerrepræsentant R. P. DAUGSTRUP været Medlemmer af Bestyrelseskommissionen. Dennes Sammensætning er for Tiden: Borgmester, Dr. E. KAPER, Formand, Provst H. M. FENGER, Stiftsprovst H. USSING, Raadmand P. P. GRAM og Skoleinspektør P. J. PEDERSEN. I Ledelsen er der sket den Forandring, at Direktør A. P. C. Abrahams ved sin Afgang d. 1. Januar 1904 blev efterfulgt af A. BERG som Direktør for Begravelsesvæsenet.

Som Leder af Vestre Kirkegaard fungerede S. Bahnson fra Kirkegaardens første Begyndelse indtil han tog sin Afsked d. 1. September 1919, 78 Aar gammel, efter at have beklædt sit Embede i 49 Aar. Under Inspektør Bahnsons kyndige og faste Ledelse er Kirkegården i Aarenes Løb bestandig vokset baade i Omfang, Skønhed og Betydning, og han kunde ved sin Afgang aflevere Vestre Kirkegaard som det største, smukkeste og uden Tvivl bedst drevne Anlæg af den Art her i Landet, og staaende paa Højde med de første, der overhovedet findes. Til Opnaaelsen af dette Resultat har mange gode Kræfter medvirket i Aarenes Løb, men Æren herfor skyldes mere end nogen anden Inspektør Bahnson.

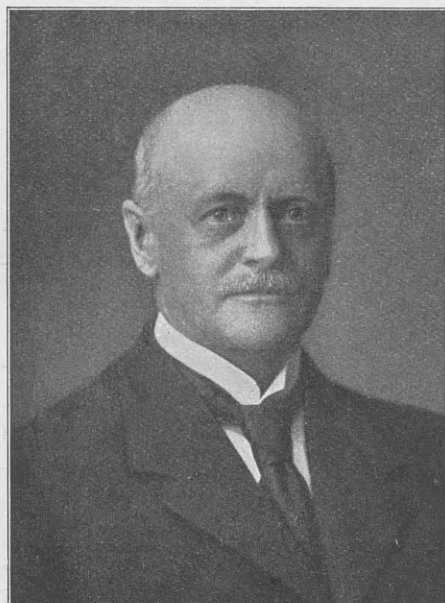
Embedet som Inspektør ved Vestre Kirkegaard blev efter S. Bahnsons Afgang besat med CHR. BECK SKRYDSTRUP, der da var Inspektør

P. P. GRAM.

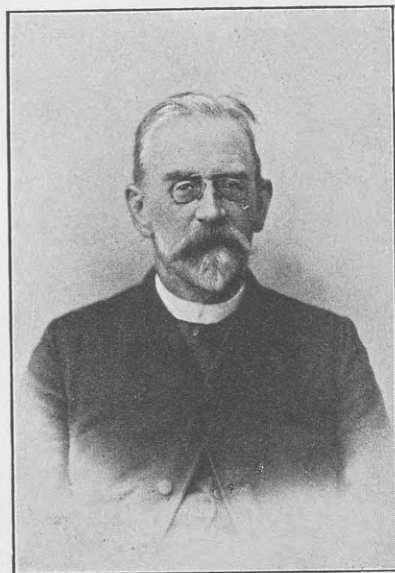
P. J. PEDERSEN.

A. BERG.

CHR. BECK SKRYDSTRUP.

HANS HOLM.

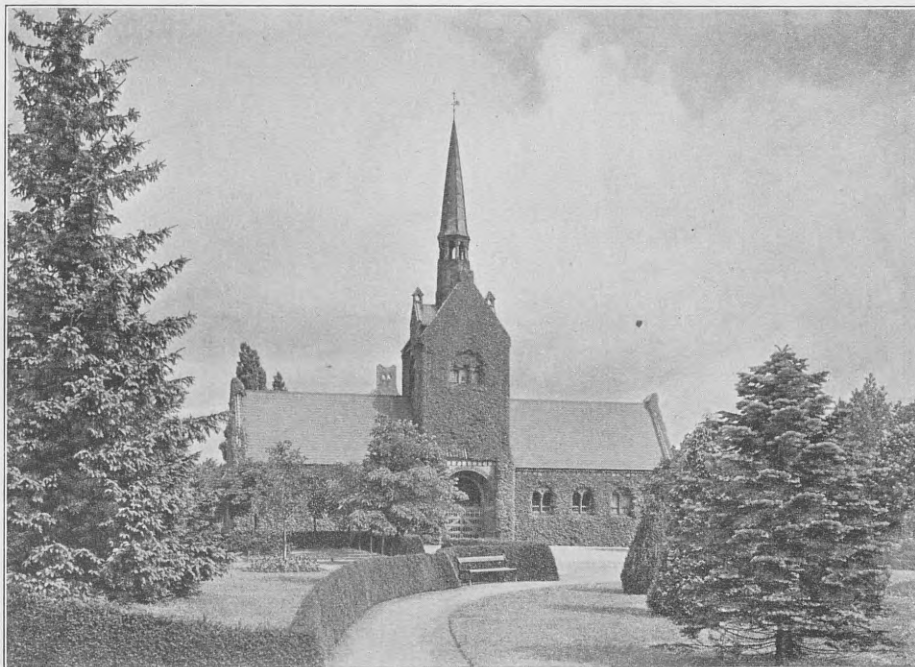
ved Assistens Kirkegaard efter forud i en Aarrække at have været Assistent ved Vestre Kirkegaard.

I Begyndelsen af Firserne blev Planerne for Anlægget af Vestre Kirkegaards samlede Areal, der nu ved Tilkøb var vokset til ca. 94 Tdr. Land, behandlet i Bestyrelseskommissionen og Kommunalbestyrelsen. Planerne var udarbejdet af Arkitekt, Professor HANS HOLM og daværende Brolægningsinspektør AMBT. Professor Holm indledede en udførlig Indstilling angaaende Kirkegaardens Anlæg med følgende Udtalelse: »Idet man staar overfor en Opgave som den, at udkaste et Projekt til en stor Kirkegaard, at begynde paa Overvejelser, om hvis endelige Udfald omtrent Ingen har nogen bestemt Anskuelse, og

hvor saa mange forskellige Forhold mødes og saa vidt mulig skal ske hver sin Ret; økonomiske, hygiejniske, confessionelle Fordringer maa stilles og administrative Anordninger maa iagttages, saa er der efter min Mening to Ting, som væsentlig maa huskes. Det ene: at man har med et Anlæg at bestille, der ikke som en Bygning gøres færdig og tages i Brug, men som skabes Dag for Dag, og det andet: at over alle disse Ting staar en meget berettiget Fordring, som til alle Tider har været stillet, nemlig den, at der paa en Kirkegaard – eller hvad den nu ellers maatte kaldes – skal være en sømmelig Stemning. Dette er vel Grunden til, at Kunstens Hjælp saa gjennemgaaende er bleven paakaldt paa Kirkegaarde fra Arilds Tid, fordi den i sine forskellige Grene raader over alle de ydre Midler, der understøtte den hos enhver Besøgende her forøvrigt temmelig let fremkaldte Stemning«.

De endelige Forslag angaaende Kirkegaardens Anlæg blev vedtagne i Begyndelsen af 1883 og omfattede Opførelsen af en større Kapelbygning og forskellige mindre Bygninger, samt Vejanlæg, Vandafledning, Jordarbejder og Bepantning. De følgende Aar var en travl Tid paa Vestre Kirkegaard, og de Arbejder der udførtes krævede mange forudgaaende Overvejelser og Forhandlinger. Følelsen af Sagens Vigtighed for Byen og af Ansvar overfor kommende Slægter ved at skulle løse en Opgave som denne kom jævnligen til Ord. Eksempelvis kan anføres enkelte spredte Ytringer fra de offentlige Forhandlinger i Kommunalbestyrelsen om denne Sag. Borgmester H. N. HANSEN:

» — Bestyrelsen har haft en stærk Fornemmelse af, at der er paalagt den en stor og alvorlig Opgave, idet den skal skabe en ny Kirkegaard for Hovedstaden. Denne Opgaves Løsning vilde det næppe blive forundt nogen af den nuværende Bestyrelse at gennemføre; men de Beslutninger, der nu skulde tages om Hovedlinierne, Hovedadgangen til Terrainet, Bygningernes Placering osv., vilde faa afgjørende Betydning for Bestyrelsens Efterfølgere — —«. — Efter en udførlig Om-

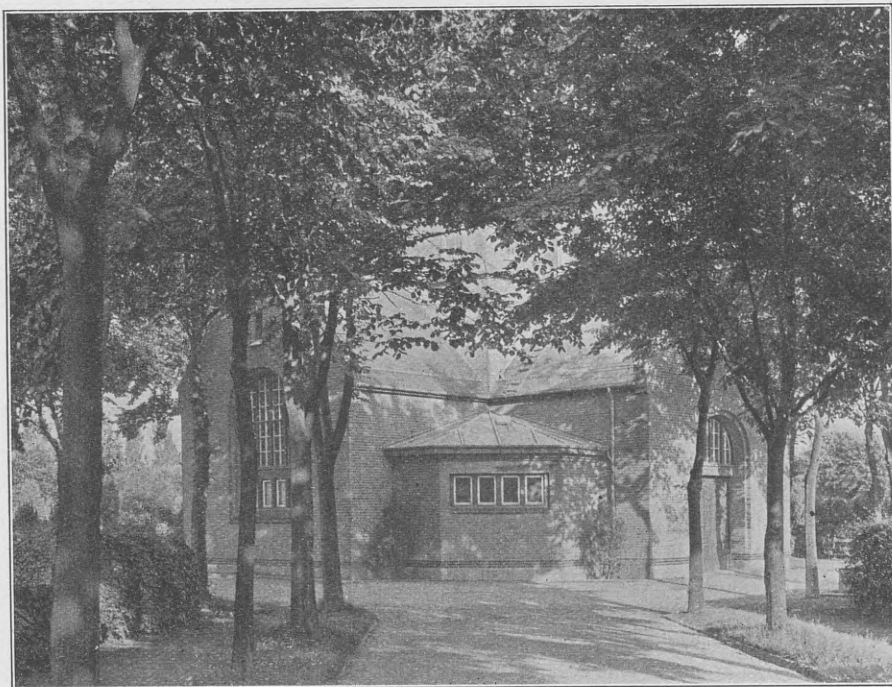
Nordre Kapel. Vestre Kirkegaard.

tale af Sagen sluttede F. MELDAHL med at anbefale: »Nedsættelsen af et Udvalg, der kunde træde i Forhandling med Bestyrelsen for Begravelsesvæsenet og derefter gjøre vejledende Indstilling til Forsamlingen om denne store, vigtige og meget bekostelige Sag«. Ved en senere Behandling udtalte Meldahl bl. a.: » — — Et Blik paa Kurverne vilde vise, at det ikke havde været noget let Terrain at arbejde sig til Rette i; men ved forenede Anstrængelser af vedkommende Borgmester (H. N. Hansen) og Raadmand (F. Abrahamson), Ingeniør Ambt og Architect Holm var det lykkedes at komme ud over de Vanskeligheder, som Stigningsforholdene medførte, uden at foranledige stor Bekostning. Der var blevet udarbejdet det ene Projekt efter det andet, før man var kommet saa vidt, og de nævnte Mænd fortjente Forsamlin-

gens Tak for deres Arbejde — —«. TYGE ROTHE udtalte: »— — — en Tak og en Lykønskning overfor det første Skridt, der her var gjort til Behandlingen af et stort Terrain, hvor et Samfundsspørgsmaal, der med Hensyn til Forholdenes Størrelse foreligger under en ganske ny Form, skal søges løst«.

Det var oprindelig Tanken at Hovedkapellet skulde ligge ca. 100 Al. længere tilbage, end der hvor man sluttelig bestemte sig til at

Søndre Kapel. Vestre Kirkegaard.

lægge det, og med et fritstaaende Klokketaarn foran. Overvejelserne heraf og de forberedende Arbejder tog saa lang Tid, at Kapellet først blev opført i 1890. Allerede under Behandlingen af Forslaget udtalte Meldahl Frygt for at Bygningsanlægget med Tiden vilde blive for lille, saaledes som det var foreslaaet, og som det blev vedtaget og udført. Tiden har vist at denne Frygt var berettiget. Størrelsen af de forskellige Lokalteter og Forbindelsen mellem disse har været altfor knebent beregnet, navnlig har den store Kapelsal ved mange Lejligheder vist sig at være for lille, hvorfor der ogsaa for Tiden bliver foretaget en Ombygning og Udvidelse af denne Sal, saa at den herefter vil kunne rumme en ret stor Forsamling. Samtidig bliver der foretaget

nogle Tilbygninger og Forandringer, som ogsaa tjener til at fremskaffe forbedrede Pladsforhold.

En uheldig Side ved Vestre Kirkegaard er dens langstrakte Form, navnlig naar som her Hovedadgangen til Kirkegaarden ikke rammer

Østre Kapel. Vestre Kirkegaard.

midt paa, men i den ene Ende af Terrænet. Dette giver lange Afstande inde paa Kirkegaarden, hvilket tidt er uheldigt for Gravstedsejerne og de Besøgende, og tillige fordyrer det Driften, idet der Aaret rundt gaar megen Tid tabt, naar Arbejdssteder, Materialpladser, Stalde og Folkelokaler ligger langt fra hinanden.

Dersom det store Kapelkompleks med 3 Kapelsale og de fornødne Udenrum havde ligget ligelig omgivet af Kirkegaardsareal paa alle Sider, vilde det kunne have gjort betydelig større Nytte end det nu,

paa Grund af Kirkegaardens Form, og dets Beliggenhed i den ene Ende af Terrænet, som var begrundet i Adgangsforholdene, kom til at gøre. Det gamle Trækapel, som laa mere centralt paa Kirkegaarden, benyttedes stadig i stor Udstrækning, men da det efterhaanden begyndte at forfalde, blev i 1906 det søndre Kapel opført. Trækapellet blev derefter nedrevet, og Vejen til det nye Kapel blev ført hen over Stedet hvor det laa.

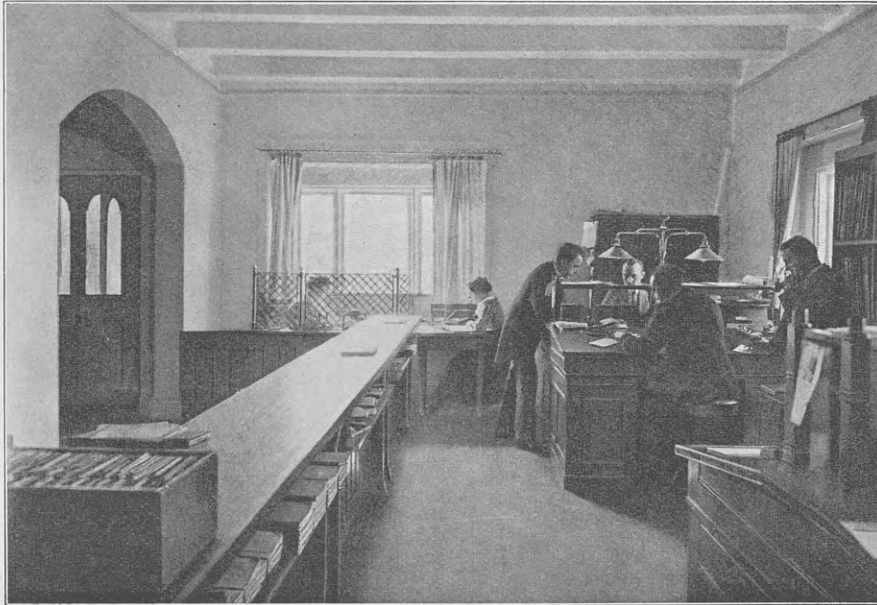
Inspektørboligen. Vestre Kirkegaard.

Det søndre Kapel kom til at ligge omtrent midt paa Terrænet, men da ogsaa Afstanden herfra til den yderste Del af Kirkegaarden blev for stor, efterhaanden som denne Del gik ind i Driften, blev i 1912 et tredje Kapel, der kaldtes det østre, opført i den sydøstlige Del af Kirkegaarden. Der findes saaledes nu 3 Kapeller ligelig fordelt i Terrænet, liggende paa saadanne Pladser og med brede beplantede Veje førende hen dertil, at der er god Adgang, og det er let for Publikum at finde hen til dem.

Samtidig med at den nye Kontorbygning med Inspektørbolig blev bygget i 1908, blev den nye Hovedindgangsportal med Sidemure opført, hvortil senere sluttede sig en Toiletbygning. I Forbindelse hermed blev de gamle, skumle og forvoksede Granpartier indenfor

Indgangen fjærnet, og det nuværende Parti paa dette Sted med Blomstergrupper i en aaben Græsplæne, Partier med udsøgte Naaletræer langs Siderne og Udsigt til Kapeltaarnet gennem en Aabning i Alleen i Baggrunden, blev anlagt.

Det store og navnlig efter Kirkegaardens Overtagelse af Beplantning og Vedligeholdelse af Gravsteder stærkt voksende Personale har nødvendiggjort forskellige Byggearbejder i Aarenes Løb. Oprindeligt havde de ganske faa Arbejdere et Opholdsrum i den gamle Trækapel-

Parti af Kontoret. Vestre Kirkegaard.

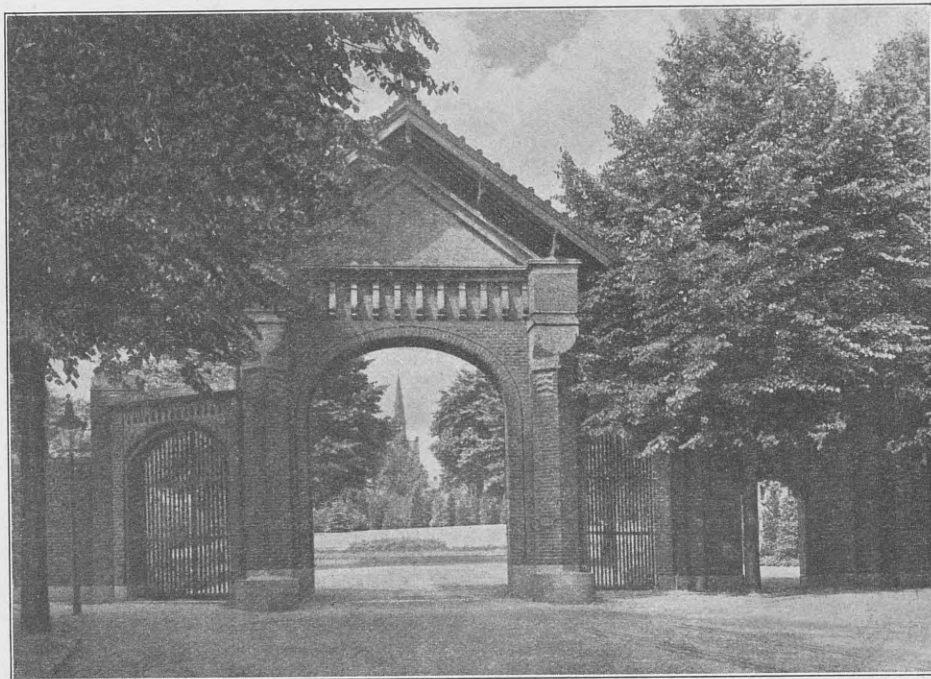
bygning. Senere blev der opført et Folkehus af Træ, og nogle Aar efter atter et, som ogsaa rummede en Stald for Kirkegaardens Heste. Til Afløsning heraf blev i 1908 opført et større grundmuret Folkehus, og i Forbindelse hermed blev i 1915 opført et Par Fløje til, saaledes at der nu findes samlet paa et Sted en Materialgaard med særskilte Spisestuer og Opholdsrum for faste Arbejdere, løse Arbejdere, kvindelige Arbejdere, faste Gartnere, løse Gartnere, Opsynsbetjente, Ligbærere, Formænd og Assistenten. Tillige findes der Stald til 4 Heste, Bolig for en Kusk, forskellige Materialrum og et Marketenderi. Hver Kategori af Arbejdere har ved Siden af deres Spisestuer Rum til Ophængning og Tørring af Beklædningsgenstande. Endelig findes der Vaske- og Baderum samt Thekøkkener, hvor der ved alle Maaltider bliver

lavet The paa Kirkegaardens Foranstaltning, hvoraf enhver af Kirkegaardens Folk gratis kan faa saa meget han ønsker.

De fleste af Vestre Kirkegaards Bygninger er opført med Professor HANS HOLM som Arkitekt; de, der er kommet til i de senere Aar, er bygget af Arkitekt HOLGER JACOBSEN, der ogsaa forestaar den for Tiden iværksatte Ombygning af det nordre Kapel.

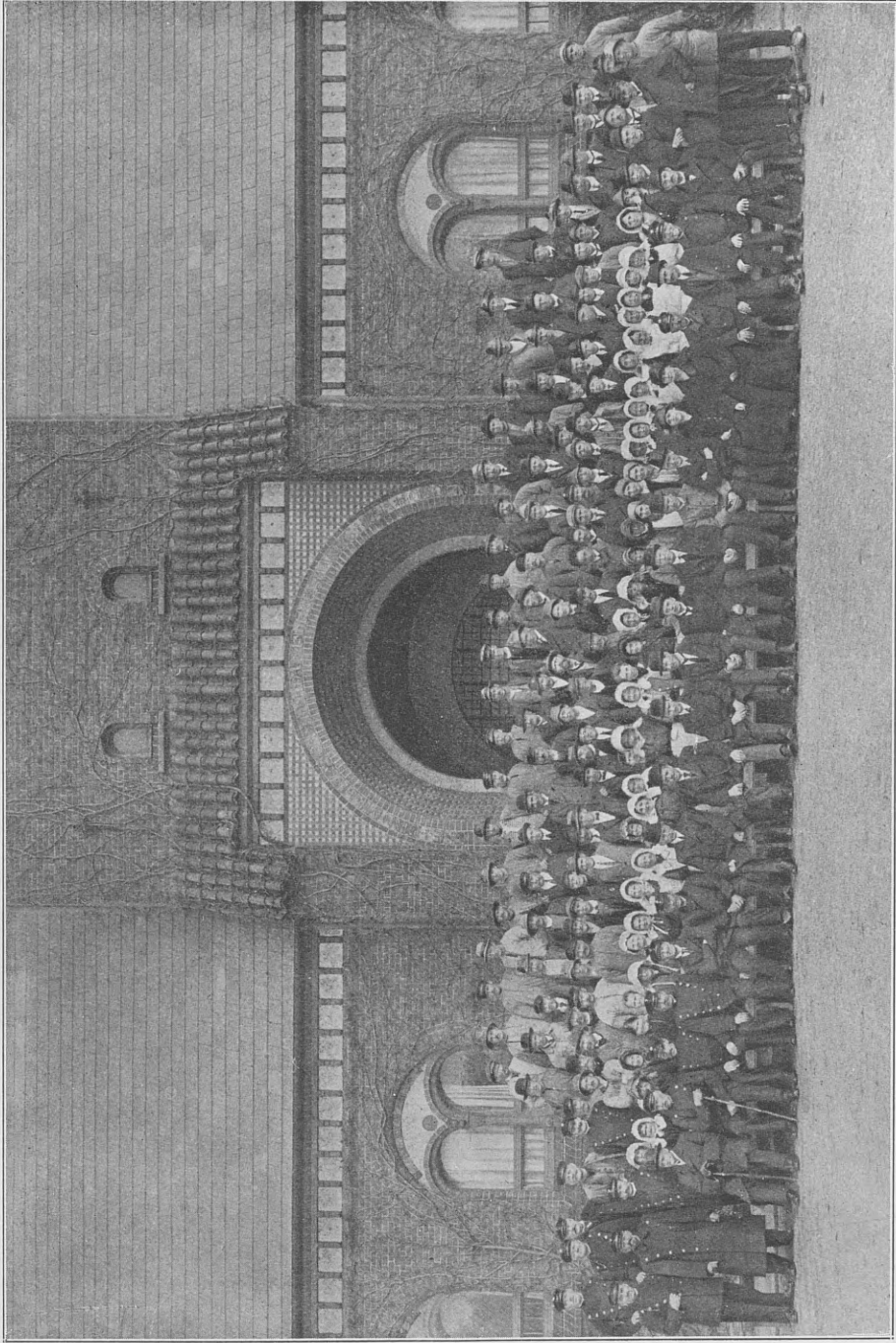
For Tiden findes der følgende Antal Tjenestemænd og Arbejdere

Indgangsportalen. Vestre Kirkegaard.

paa Vestre Kirkegaard: 1 Inspektør, 1 Fuldmægtig paa Kontoret, 4 Assisterter, hvoraf én er paa Kontoret, én forestaar alt Arbejde vedrørende Kirkegaardens Drift, én leder som Overgartner Arbejdet med Anlæg og Vedligeholdelse af Gravsteder og én forestaar Gartneriet, 5 Formænd, 2 Kontorister, 17 Opsynsbetjente og Ligbærere, 2 Kuske, 36 faste Gartnere, 3 faste Haandværkere, 24 faste Arbejdere, 36 løse Gartnere og Arbejdere og 42 kvindelige Arbejdere, ialt 173.

Paa Ligbæringens Omraade er der fornylig foretaget den Reform, at medens tidligere samtlige Ligbærere havde et Erhverv ved Siden af, er der nu ansat et Antal fast ved hver af de tre store Kirkegaarde, som, naar de ikke fungerer ved Begravelser, udfører andet Arbejde paa Kirkegården. Samtidig er man gaaet bort fra Ligbærernes tidligere

Vestre Kirkegaards Tjenestemænd og Arbejdere.

Uniform med de langskødede sorte Frakker og høje Hatte og er gaaet over til at lade dem benytte samme Slags Uniform som Kirkegaardenes Opsynsbetjente.

Forbruget af Blomsterplanter paa Gravstederne tog, efter at det først var begyndt, meget stærkt til og kunde snart ikke længere dækkes af hvad de herværende Handelsgartnerier, som førte den Slags Varer, kunde præstere. Som Følge heraf blev der i 1910 opført en

Lighbærer i gammel Uniform.

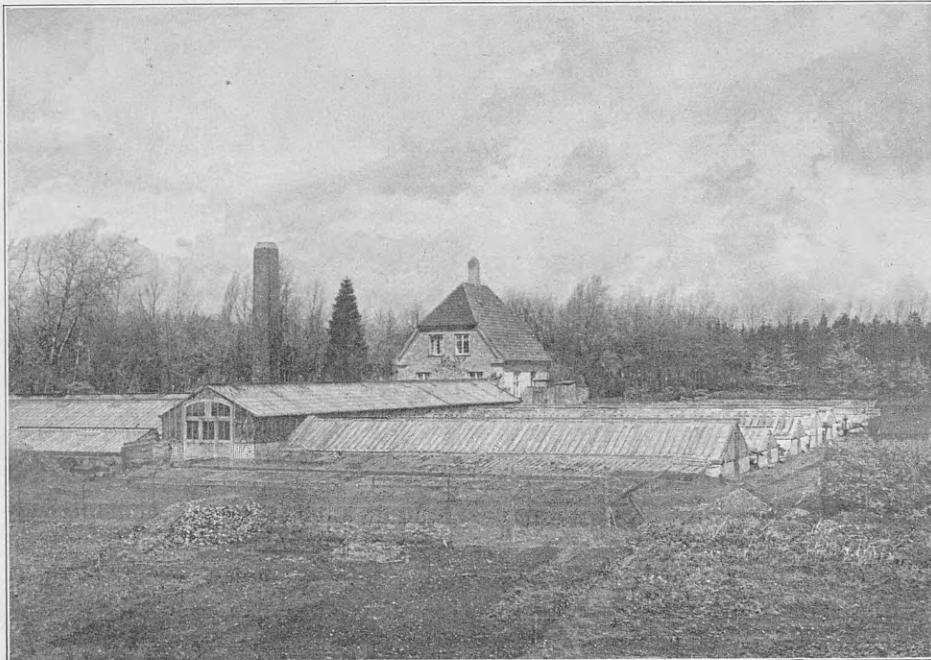

Lighbærer i ny Uniform.

Bolig for en Gartnerformand og Begyndelsen til et Drivhuskompleks i Kirkegaardens sydøstlige Del, der ellers benyttes som Planteskole, fordi den er for lavtliggende til at Jorden kan bruges til at begrave i. Blomstergartneriet er senere flere Gange blevet udvidet og omfatter nu 12 Drivhuse og flere Hundrede Drivbænkvinduer med et samlet glasoverdækket Areal af 1990 m². Der er i det forløbne Foraar blevet tiltrukket ca. 182.000 Blomsterplanter, hvoraf alene ca. 49.000 Begonier. Det meste heraf bruges paa Vestre Kirkegaard, men ogsaa de andre Kirkegaarde forsynes herfra. Det er hvad der for Tiden bruges af Blomsterplanter, men foruden disse bruges der aarlig store Partier

af andre Planter, navnlig Naaletræer og Hækkeplanter. I det forløbne Foraar er der f. Eks. paa Vestre Kirkegaard forbrugt til Hækkeplantning 5.500 Tax, 21.000 Thuja, 198.000 Buxbom og 48.000 Ligustrum.

Naar Planteforbruget er saa enormt, og Folkeholdet muligvis ogsaa kunde synes at være forholdsvis stort, maa det erindres, at intet Areal er Genstand for en saa intensiv Dyrkning, som et Kirkegaardsareal. Hver lille Plet skal beplantes, vandes, renholdes osv. paa en ret

Parti af Blomstergartneriet. Vestre Kirkegaard.

kompliceret Maade, og alt skal udføres nøjagtigt og minutiøst, hvorfor det tillige udkræver meget Tilsyn og megen Kontrol. Hertil kommer, at ingen andre Steder har man et saa tæt Net af Veje, som paa en vel indrettet Kirkegaard, og de skal til enhver Aarstid holdes rene og farbare. Paa Vestre Kirkegaard findes saaledes af Veje, som er over 2 m brede, 109,5 Kilometer, eller over $14\frac{1}{2}$ danske Mil.

En Ejendommelighed ved Vestre Kirkegaard er den Mængde forskellige Træarter, der er benyttet til Plantning langs Vejene, og som for adskilliges Vedkommende danner smukke og særprægede Vejperspektiver. Følgende Træarter er plantet langs Vejene:

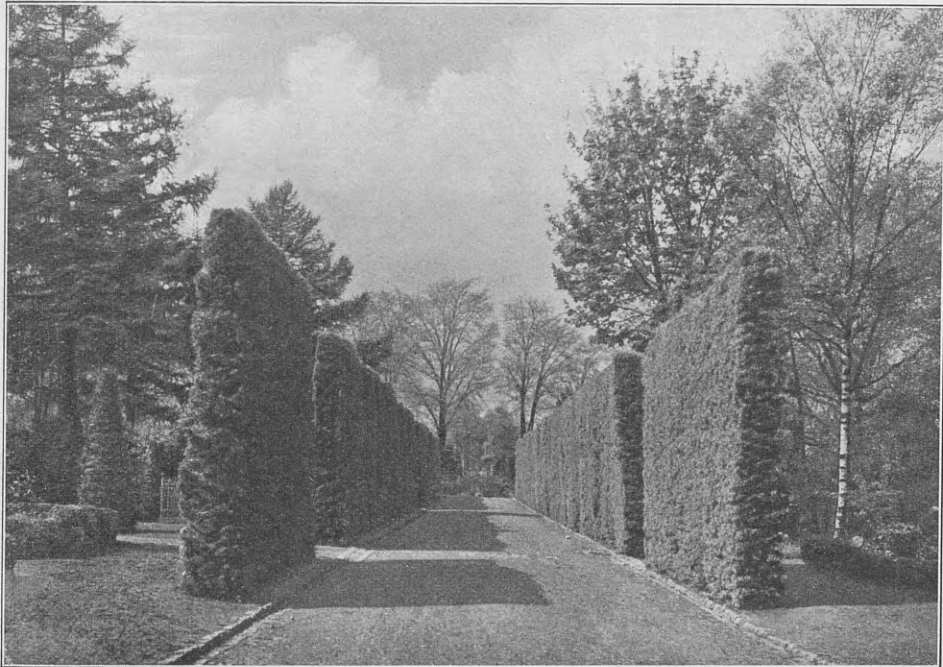

- Ahorn. *Acer dacycarpum*.
 » *platanoides*.
 » » *purpureum*.
 » *Pseudoplatanus*.
 » » *Leopoldii*.
- Ask. *Fraxinus americana*.
 Avnbøg, Pyramide. *Carpinus Betulus pyramidalis*.
 Birk. *Betula alba*.
 Blomme, rødbladet. *Prunus Pissardii*.
 Buksbom. *Buxus arborescens*.
 Cypres. *Chamaecyparis Lawsoniana*.
 Eg. *Quercus coccinea*.
 » *pedunculata*.
- Elm. *Ulmus montana*.
 » » *fastigiata*.
 » *campestris*.
 » » *Dampieri*.
 » » *Wheatleyi*.
- Gran. *Picea exelsa*.
 Kalifornisk Kæmpefyr. *Sequoia gigantea*.
 Lind. *Tilia euchlora*.
 » *grandifolia*.
 » *tomentosa*.
- Lærk. *Larix europæa*.
 Platan. *Platanus orientalis*.
 Poppel. *Populus canadensis*.
 » *pyramidalis*.
- Røn. *Sorbus vestita*.
 » *aucuparia*.
 » *scandica*.
- Taks. *Taxus baccata*.
 Thuja, Pyramide. *Thuja occidentalis pyramidalis*.
 Tjørn. *Crataegus chlorosarca*.
 » *coccinea*.

Det første Budget, der blev opstillet af Begravelsesvæsenet og tiltraadt af Kommunalbestyrelsen, var for Aaret 1880. Det viste en samlet Indtægt paa 74.100 Kr., en Udgift paa 79.375 Kr., derunder for Vestre Kirkegaard: Indtægt 31.500 Kr., Udgift 17.000 Kr. For Aaret 1919-20 balancerede Begravelsesvæsenets Regnskab med 2.046.526 Kr. 07 Øre, og viste, paa Grund af at Udgiften til Lønnin- ger og Arbejds løn var steget hurtigere end Indtægten ved forhøjede

Birkealle. Vestre Kirkegaard.

Hække af Lærketræer. Vestre Kirkegaard.

Takster, et Underskud paa 156.638 Kr. 11 Øre, der blev dækket ved Laan. Vestre Kirkegaard alene havde i 1919-20 en samlet Indtægt paa 835.497 Kr. 95 Øre, og en Udgift paa 855.075 Kr. 80 Øre, deraf til Lønninger og Arbejds løn 634.595 Kr. 30 Øre.

Som det fremgaar af nedenstaaende Tabel, er det navnlig i de sidste Aar Omsætningen paa Vestre Kirkegaard er taget stærkt til. Dette ligger dels i at Salget af store, kostbare Gravsteder har taget Fart i den senere Tid, dels i de stigende Lønninger og Takster, og dels i den Aar for Aar stærke Tiltagen af Kirkegaardens Arbejde med Anlæg og Vedligeholdelse af Gravsteder, hvilket nu bringer Kirkegaarden mere end Halvdelen af dens aarlige Indtægter og som Regel giver et, omend ikke ret stort, Overskud, der dog er nødvendigt for at faa et passende Forhold imellem Kirkegaardens samlede Indtægter og Udgifter.

Aar	Indtægter		Udgifter			
	Kr.	Øre	Kr.	Øre	Kr.	Øre
1890	47.398	78	51.992	49	Underskud	4.593 71
1900	70.249	52	78.975	33	»	8.725 81
1910—11	159.723	55	149.125	43	Overskud	10.598 12
1915—16	276.897	52	235.954	18	»	40.943 34
1916—17	416.538	15	302.861	22	»	113.676 93
1917—18	421.900	78	392.313	08	»	29.587 70
1918—19	602.047	02	558.087	92	»	43.959 10
1919—20	835.497	95	855.075	80	Underskud	19.577 85

Vestre Kirkegaard omfattede oprindeligt 62 Tdr. Land, som i 1869 blev købt af Ejeren af Bjerregaarden i Valby, Proprietær Ostenfeldt, for ialt 45.000 Rigsdaler, hvilket bliver 726 Rd. eller 1452 Kr. pr. Td. Land. Da 1 Td. Land indeholder 14.000 □ Al. blev Købesummen saaledes ca. 10 Øre pr. □ Al. For at faa Adgang til Arealet fra Enghavevejen købtes kort efter en Parcel paa $\frac{1}{2}$ Td. Land (7000 □ Al.) for 2 Mark 8 Skilling pr. □ Al., af Gaardejer Anders Nielsen i Valby. Af samme Ejer købtes i 1880 et Areal paa 32 Tdr. Land, som laa Vest for Kirkegaarden, for 2200 Kr. pr. Td. Land. For at blive i Stand til at anlægge en ny Hovedadgangsvej til Kirkegaarden fra Vesterfælledvej, blev der i 1881 af Kaptajn, Brygger J. C. Jacobsen, Carlsberg, købt et Areal paa omtrent 5 Tdr. Land, for ca. 4600 Kr. pr. Td. Land, hvilket var den samme Betaling, som Brygger Jacobsen tidligere havde købt Arealet for af Raadmand Bülow.

Ved Anlægget af den nye Adgangsvej stod Valget efter Ingeniør Ambts Forslag imellem at føre den i en lige Linie fra det Sted paa Enghavevej, hvor nu Søndre Boulevard udmunder i denne, op til Kirkegaard-

dens Indgang, eller at lade den udgaa fra Vesterfælledvej udenfor Jernbaneoverskæringen. Den første Plan — erkendte man — vilde give den smukkeste Adgang til Kirkegaarden, men af praktiske og økonomiske Hensyn valgte man den sidste, efter hvilken Vejen senere blev

Parti af Vestre Kirkegaard.

anlagt. Det var oprindeligt Tanken at plante Pyramidepopler langsmed Vejen. Hvorfor dette blev opgivet og der blev plantet Lindetræer i Stedet for, vides ikke. Muligvis skyldes det, at der ved Sagens Behandling blev fremsat Betæneligheder ved at plante Pyramidepopler, paa Grund af disses Modtagelighed for visse Sygdomsangreb og deres som Følge deraf ofte korte Levetid. Man maa den Gang ikke have været klar over, at en Pyramidepoppel-Alle kan bevares i det uendelige, naar man blot, hver Gang et Træ bliver sygt, straks fjærner

det og planter et andet i Stedet, efter grundig at have forbedret Jorden. En ung velbehandlet Pyramidepoppel vokser meget hurtig til og udfylder snart sin Plads i Rækken, og naar man betragter Alleen i sin Helhed bemærkes det ikke videre at enkelte Træer er mindre end de andre. Det vilde have været heldigere, dersom der var blevet plantet Pyramidepopler ved Vejen op til Vestre Kirkegaard; dem havde man

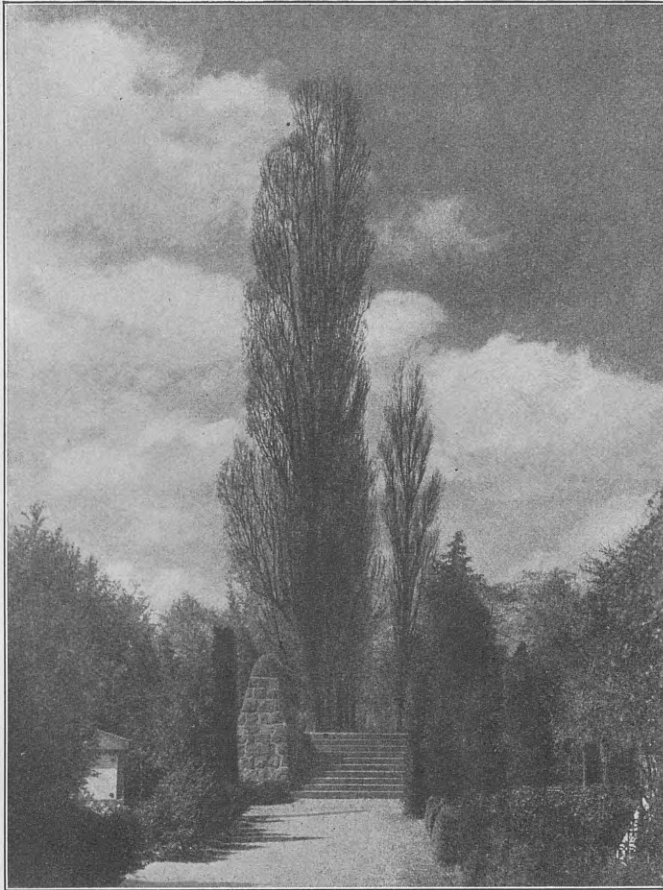

Parti af Vestre Kirkegaard.

i hvert Fald ikke behøvet at ødelægge af Hensyn til Sporvejens Luftledninger, saaledes som det nu er sket med Lindetræerne ved Vejen.

I 1883 købtes af Arvingerne efter afdøde Gaardejer Ole Petersen i Valby et Syd for den nye Adgangsvej beliggende Areal paa omtrent 10 Tdr. Land for ca. 3900 Kr. pr. Td. Land. Man købte dette Stykke Jord dels for at undgaa, at der herpaa skulde blive etableret private Virksomheder, som kunde være til Gene for Kirkegaarden, dels med det for Øje, senere at afhænde noget af det til Kirkegaard for det mosaiske Trossamfund. Dette skete ogsaa allerede Aaret efter, idet man da solgte ca. 5 Tdr. Land af Arealet for 4500 Kr. pr. Td. Land til det mosaiske Trossamfund til Benyttelse som Kirkegaard til Afløsning for den gamle mosaiske Kirkegaard ved Møllegade paa Nørrebro. I

1887 blev et Areal paa omtrent 2 Tdr. Land, som ogsaa havde Facade mod den nye Vej, solgt til Forstanderskabet for den katolske Menighed for 6000 Kr. pr. Td. Land til Benyttelse som Kirkegaard for den katolske Menighed.

Parti af Vestre Kirkegaard.

I 1895 blev der til Statsbaneanlægene overdraget et Areal paa ca. 3 Tdr. Land af den nordre Del af Kirkegaarden mod et Vederlag af 60.000 Kr. Forud herfor var gaaet en af de mest bevægede Perioder i Vestre Kirkegaards Historie.

Statsbanerne ønskede at ekspropriere ca. 7 Tdr. Land af den nordligste mod Banelinien grænsende Del af Vestre Kirkegaard, for ved Udgravning af dette højtliggende Areal at skaffe Jord til Opfyldning i Kalvebodstrand til Udvidelse af Statsbaneanlægene. Herimod prote-

steredes der fra Begravelsesvæsenets Side, idet man mente, at ifølge de gældende Bestemmelser kunde Kirkegaardsjord ikke eksproprieres. Da Ekspropriationskommissionen var af en modsat Opfattelse, lod Begravelsesvæsenet ved Kongens Foged nedlægge Forbud hos Overingeniøren for Statsbaneanlægene imod, at der blev udgravet

Vandkumme. Vestre Kirkegaard.

eller borttaget nogen Del af Vestre Kirkegaards Areal. Ministeriet for offentlige Arbejder greb nu ind i Sagen og betegnede i en Skrivelse til Begravelsesvæsenet dette Fogedforbud som en Nullitet, idet det, efter Ministeriets Mening, laa udenfor Fogedens Kompetence at nedlægge et saadant Forbud, hvorfor Ministeriet meddelte, at det havde bemyndiget Overingeniøren til, uanset det nedlagte Fogedforbud, at træffe de fornødne Foranstaltninger til Gennemførelse af Jernbaneanlægget. Herefter skred Statsbanerne ind og anbragte uden videre inde

paa Kirkegaarden et Lægtehegn udenom det eksproprierede Areal. Begravelsesvæsenet allarmede øjeblikkelig Kongens Foged, der omgaaende indfandt sig ledsaget af Politimesteren i Søndre Birk med en lille Trop Politibetjente. Efter Ordre af Fogeden og under Politiets Tilsyn blev derefter Hegnet nedrevet og fjærnet af Kirkegaardens Arbejdere. Da Begivenhederne havde naaet dette meget kritiske Punkt, traadte Parterne efter Ministeriets Opfordring sammen til Forhandling, hvorved der — omend med en Del Besvær — opnaaedes en min-

Parti af forsømte Gravsteder, som vedligeholdes paa Kommunens Bekostning.

delig Overenskomst om, at Begravelsesvæsenet skulde afgive ca. 3 Tdr. Land — ikke som af Statsbaneanlægene oprindelig forlangt ca. 7 Tdr. Land — og mod en Godtgørelse af 60.000 Kr. — Denne Strid interesserede i høj Grad Offentligheden og den blev ivrigt debatteret i alle Byens Blade. Naar den endte paa en for Begravelsesvæsenet gunstig Maade, skyldtes dette i væsentlig Grad Højesteretssagfører O. LIEBES værdifulde Assistance.

I 1906 blev der afgivet et Areal af Kirkegaardens sydlige Del paa ca. $5\frac{1}{3}$ Td. Land, mod en Godtgørelse af 7000 Kr. pr. Td. Land, til den nye Godsbanelinie og til en Vej imellem Banelinien og Kirkegaarden.

Efter alle disse Køb og Salg omfatter Vestre Kirkegaards samlede Areal nu ca. 94 Tdr. Land.

Paa Vestre Kirkegaard er navnlig i de senere Aar adskillige bekendte Mænd og Kvinder blevet begravet. Ligeledes bliver der nu i stadig stigende Omfang købt store Gravsteder her, paa hvis Køb — ofte for den Tid Kirkegaarden bestaar, d. v. s. indtil Aar 2100 — og Udstyrelse der i mange Tilfælde ofres betydelige Summer. I 1907 begyndte man at plante hele Kvarterer til med Naaletræer, imellem

Niels R. Finsens Gravsted. Vestre Kirkegaard.

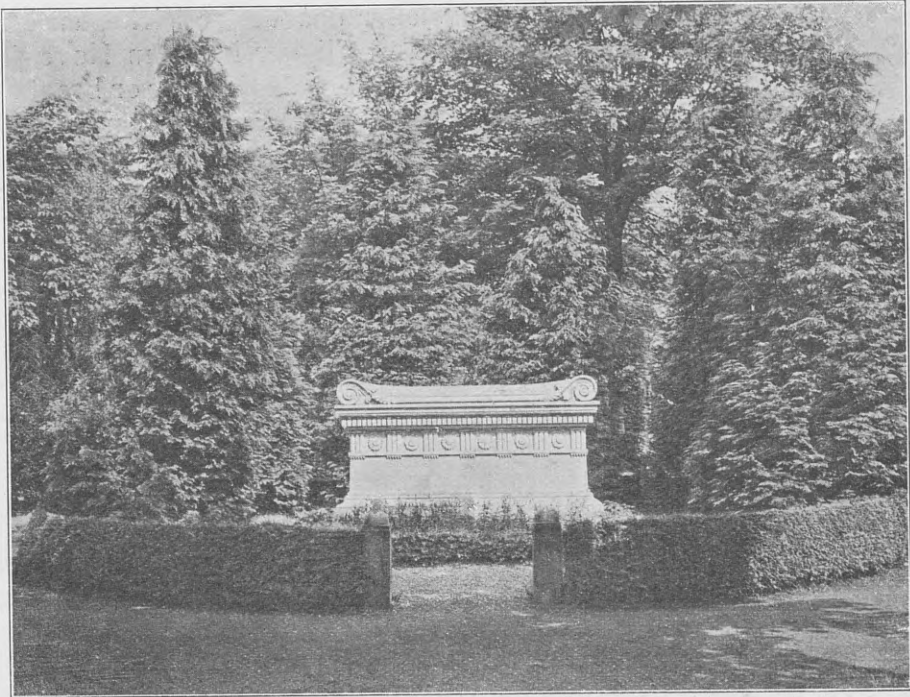
hvilke Gravstederne lagdes, saaledes at det enkelte Gravsted omgives af og adskilles fra Nabogravstederne ved tæt stedsegrøn Bepantning. De paa denne Maade udlagte Gravsteder, der ofte er ret store og kostbare, er meget foretrukne, og der maa aarlig anlægges nye Afdelinger med saadanne. Paa denne Maade er efterhaanden saavel adskillige større Afdelinger, som en Del spredte mindre Partier rundt om paa Kirkegaarden, blevet anlagt. Med de mange smukke Naaletræer af en Mængde forskellige Arter og Former, og de blomsterbeplantede, velholdte, i mange Tilfælde med smagfulde Gravmæler forsynede Gravsteder, sætter disse Afdelinger et vist Præg paa Kirkegaarden og bidrager meget til dens Skønhed.

Af de mere fremtrædende Gravsteder paa Vestre Kirkegaard kan nævnes Professor NIELS R. FINSSENS, der ligger imellem Hovedindgangen og det store Kapel. Med sin høje Basaltsten, der er bragt hertil fra Finsens Fødested, Færøerne, og som er rejst paa en beplantet Stendysse med høje Naaetræer bagved, er det et værdigt og stemningsfuldt Gravsted. Gehejmekonferensraad G. A. HAGEMANN'S Gravsted, der ligger paa Terrassen ved Siden af Hovedalleen, bestaar af en

G. A. Hagemanns Gravsted. Vestre Kirkegaard.

vedbendklædt Høj med en Stendysse ovenpaa og med en Ringmur af Granit. bagved. Bag Højen fører en Stentrappe ned til en Broncedør, indenfor hvilken der findes et rundt Gravkammer med en Række Rum i Væggen til Anbringelse af Askeurner. Anlægget er udført af Arkitekt CARL V. PETERSEN. Paa Gærfysiologen, Professor EMIL CHR. HANSENS Grav, der ligger i Kvarteret bagved det store Kapel, er af afdøde Brygger Carl Jacobsen opstillet en i Italien købt stor Marmor-sarkofag udført efter antikt Mønster. Ved det sydøstlige Hjørne af Søen foran det store Kapel er rejst en af JOAKIM SKOVGAARD efter et foreliggende Udkast af TH. BINDESBØLL udført Mindesten over Male-ren KR. ZAHRTMANN, hvis Aske er nedgravet foran Stenen anbragt i

E. Chr. Hansens Gravsted. Vestre Kirkegaard.

en lille ældgammel Sarkofag, som Zahrtmann selv havde hjembragt fra Italien og som efter hans eget Ønske engang skulde gemme hans Aske. Det første overjordiske Gravkammer paa Vestre Kirkegaard blev opført i 1914 af Ingeniør Joh. Petersen efter Tegning af Arkitekt Carl Brummer. Det andet af den Art er opført i 1920 af Etatsraad Carl Holten efter Tegning af Arkitekt Aage Mathiesen.

Af mere kendte Personligheder, som er begravet paa Vestre Kirkegaard, kan nævnes følgende:

1888. Forfatterinden Victoria Benedictson. (Ernst Ahlgren).	1902. Folketingsmand Sofus Høgsbro.
1894. Redakør Carl Ploug. Direktør Robert Watt.	1903. Borgmester, Konferensr. Borup.
1895. Professor Johannes Helms.	1904. Skoleinspektør Johan Ottosen. Professor Niels R. Finsen. Komponisten, Prof. C. J. Bartholdy.
1898. Borgerrepræsentant, Skræderm. P. Holm. Forfatteren C. A. Thyregod.	1905. Professor J. L. Ussing. Professor Pietro Krohn. Skolemanden, Overlærer J. Kaper.
1899. Forfatteren Carl Alfred Brun.	1906. Professor Oscar Wanscher. Professor Edgar Collin.
1900. Billedhugger Carl Rohl-Smith.	
1901. Forfatteren Sofus Schandorff. Professor J. H. Chievitz.	
1902. Biskop P. C. Rothe.	

Kr. Zahrtmanns Mindesten. Vestre Kirkegaard.

1907. Justitiarius i Højesteret P. F. Koch. Komponisten, Prof. L. V. Tofte. Stiftamtmand, Kammerherre Ph. Skrike. Arkitekten, Etatsr. J.V. Dahlerup.	1909. Organisten, Prof. Johan Gottfred Matthison-Hansen. Gærfysiologen, Prof. E. Chr. Hansen. Etatsraad A. P. C. Abrahams.
1908. Maleren, Prof. Frantz Henningsen. Skolemanden, Etatsraad C. C. Brix. Viceadmiral F. H. Jöhnke. Generalmajor V. S. Raabye.	1910. Professor Julius Petersen. Højesteretssagf. Svend Høgsbro.
1909. Biskop Th. Skat Rørdam.	1911. Professor Simon Richard Paulli. Geheimeetatsraad P. A. F. S. Vedel. Oberst F. Abrahamson. Forfatteren, Sognepræst E. Blau-müller.

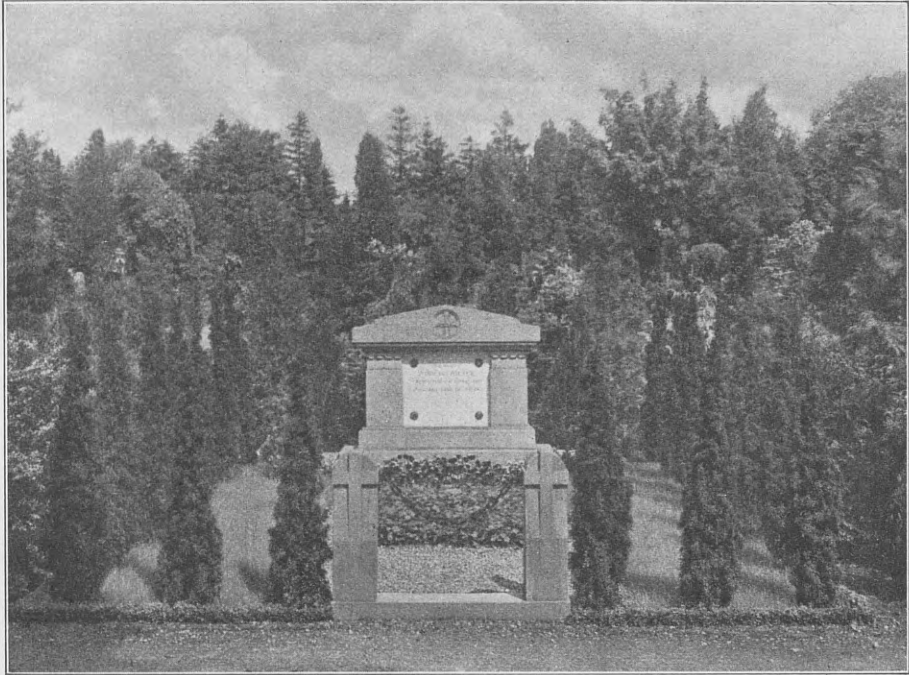

Kr. Zahrtmanns Gravurne.

1911. Professor N. V. Ussing.	1915. Folketingsmand N. E. Hyller.
Højesteretssagf. P. G. C. Jensen.	1916. Maleren Vilhelm Hammershøj.
Digteren Vilhelm Bergsøe.	Grosserer Otto Mønsted.
1912. Forfatteren Herman Bang.	Arkitekten, Prof. Hans Holm.
Billedhugger Louis Hasselriis.	1917. Arkæologen, Prof. Julius Magnus
1913. Etatsraad, Prof. Vilh. Petersen.	Petersen.
Skolebestyrerinde Nathalie Zahle.	Geheimekonferensraad G. A.
Forretningsfører Carl Gran.	Hagemann.
1914. Forfatteren Hjalmar Bergstrøm.	Prof., Dr. med. Johs. Kaarsberg.
Hofbogtrykker Egmont Petersen.	Geheimekonferensraad, Dr. jur.
Kgl. Skuespiller Chr. Zangenberg.	C. A. H. I. Goos.
1915. Stiftamtmand Anders Dybdal.	Højesteretsjustitiarius E. Th. D.
Ingeniøren, Etatsraad Holger	Hvidt.
Hammerich.	1918. Viceadmiral O. J. M. Kofoed-
Konferensraad, Bankdirektør	Hansen.
Axel Heide.	Forfatteren Peter Nansen.
Professor Frantz Neruda.	1919. Maleren, Prof. Kristian Zahrt-
Forfatteren, Prof. Sofus Bauditz.	mann.
Professor Otto N. Jensen.	Borgmester Chr. Christiansen.
Professor Otto Malling.	1920. Direktør S. C. Hauberg.

Paa Vestre Kirkegaard er der i de forløbne 50 Aar ialt begravet ca. 140.000 Mennesker. I de første 10 Aar begravedes kun ca. 900 aarlig, men fra 1880 til Bispebjerg Kirkegaard toges i Brug i 1903 var Antallet aarlig henimod 4000. I de senere Aar har Antallet været ca. 2300 aarlig.

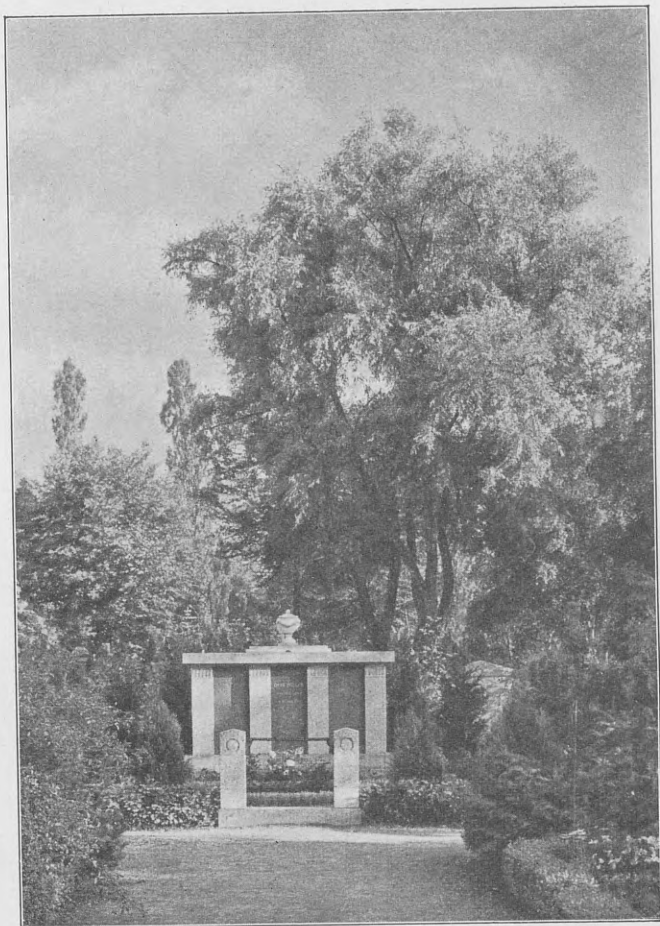

Gravsted. Vestre Kirkegaard.

Gravsted. Vestre Kirkegaard.

I det foregaaende er Vestre Kirkegaards Skønhed og gode Ordning flere Gange blevet fremhævet. Forinden den særlige Omtale af denne Kirkegaard slutter, kunde det have en vis Interesse at høre hvad andre mener om den. En af de første Autoriteter paa dette Omraade,

Gravsted. Vestre Kirkegaard.

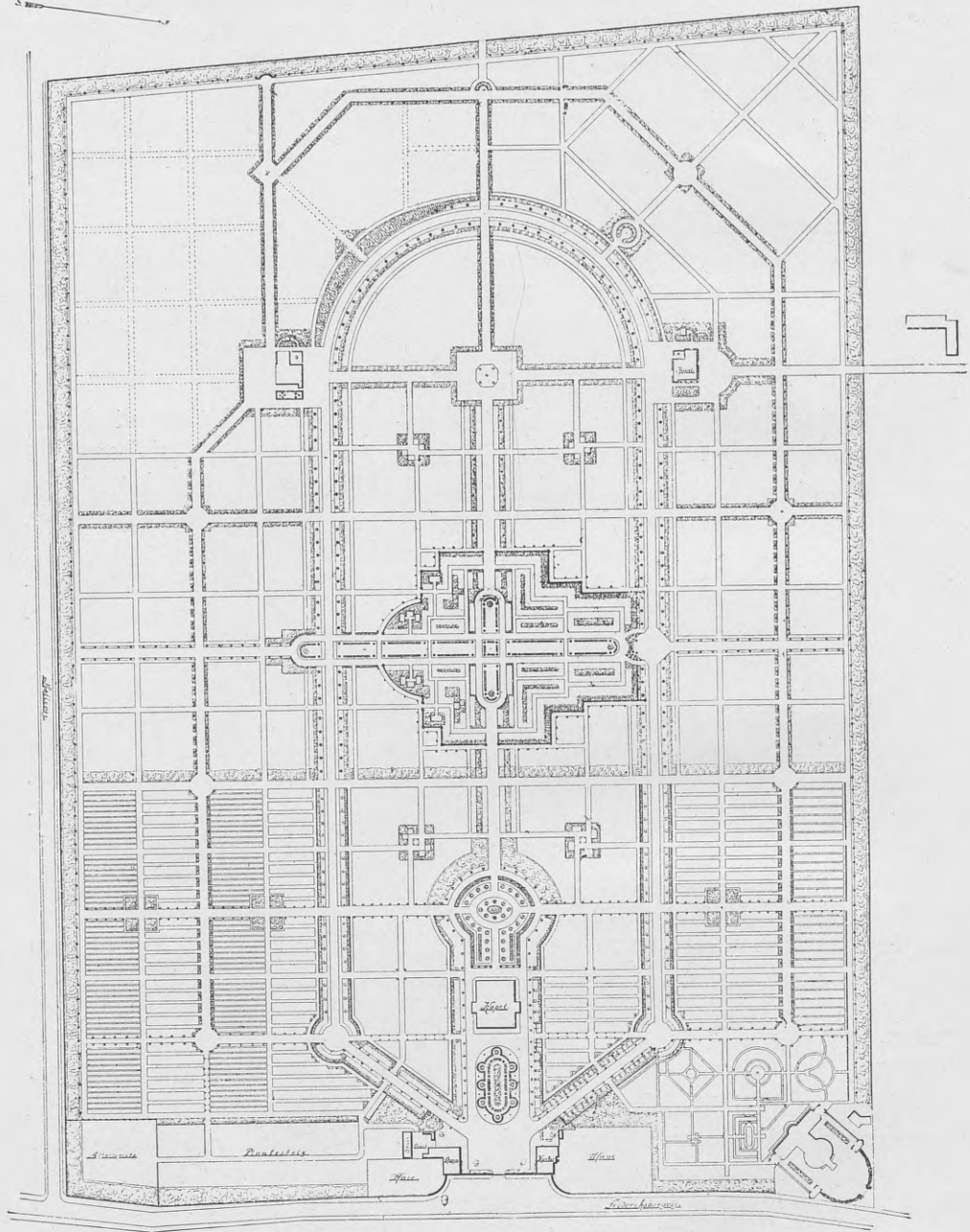
Gartendirektor Beitz i Dresden besøgte i 1916 København og gav derefter i det tyske Tidsskrift Die Gartenkunst en rigt illustreret Skildring af Byen, særlig af dens Gader, Pladser, Parker og Kirkegaarde. Om Vestre Kirkegaard skriver Hr. Beitz bl. a.: »Der Vestrefriedhof von Kopenhagen gehört nicht nur zu dem Sehenswertesten und Anregendsten was diesmal, sondern was überhaupt auf den Studienreisen von uns besucht worden ist«. — — — »Der Reichtum und die Man-

nigfaltigkeit der schönen Einzelheiten ist dafür ganz auszerordentlich. Es ist fast beschämend, wenn man so vieles, was man als neue und neueste Anregung für Alleenbildung, Hecken, Gräberpflanzungen anpreisen hört, so an einem einzigen Ort vereinigt in schon 10 oder 12 Jahre zurückliegender Ausführung trifft, wie auf diesem Vestrefriedhof«. — — — »Die Bedeutung erhält der Friedhof durch die musterhafte Anwendung der Gartenkunst bei der Behandlung der Beerdigungsflächen. Es ist eine anspruchslose stille Art, in der das geschieht und die gerade dadurch so ganz dem Wesen des Friedhofs gerecht wird«. — — — »Alles in allem war die Besichtigung der Kopenhagener Friedhöfe eine reiche Quelle der vielseitigsten Anregungen«. —

Da Vestre Kirkegaard blev anlagt, mente mange, at det var at slaa et altfor stort Brød op, at udlægge omtrent 100 Tdr. Land til Kirkegaard. Ved Sagens Behandling i Borgerrepræsentationen udtaltes det, at den skulde være Byens Hovedkirkegaard i de kommende Aarhundreder, og at København nu vilde have Kirkegaardsjord nok for lange Tider. Det er sandsynligt, at Vestre Kirkegaard, paa Grund af sin Beliggenhed, sin Størrelse og sin Skønhed vil blive Københavns Hovedkirkegaard i et langt Tidsrum, omend maaske ikke i Aarhundreder. Med den Vækst, Byen har haft i den sidste Menneskealder, tør vistnok ingen nu agere Spaamand saa langt ud i Fremtiden. Desuden kan det tænkes, at Ligbrænding med Tiden vil blive almindelig, ja maaske obligatorisk, hvorved de store Kirkegaardsarealer ikke længere behøves, eller at man muligvis i Fremtiden kommer ind paa helt andre Former for Behandlingen af de døde Legemer.

Med Hensyn til Haabet om, at man med Vestre Kirkegaard vilde have Begravelsesjord nok for lange Tider, da er det gaaet saaledes, at Jorden her blev brugt saa rask, at man allerede 20 Aar efter at den var taget i Brug maatte begynde at se sig om efter Arealer til Anlæg af en ny stor Kirkegaard. Dette resulterede i at Begravelsesvæsenet i 1894 købte et Areal paa Utterslev Bys Mark ved Bispebjerg Mølle paa 56 Tdr. Land for 2200 Kr. pr. Td. Land. I 1903 toges en Tredjedel af Arealet i Brug som Kirkegaard, efter at der forud var foretaget de fornødne Drænings-, Vandaflednings-, Vej-, Jord- og Beplantningsarbejder, samt opført en Indgangsportal med Funktionærboliger, Kontor etc. ved Siderne, og en interimistisk Kapelbygning af Træ. Planen til Kirkegaardsanlægget blev udarbejdet af Professor HANS HOLM og Landskabsgartner E. GLÆSEL. Ingeniørarbejdet blev udført af Professor A. LÜTKEN, og Bygningerne blev opført af Arkitekt A. CLEMMENSEN. I 1910 blev hele Arealet indtaget til Kirkegaard og det nordre Kapel

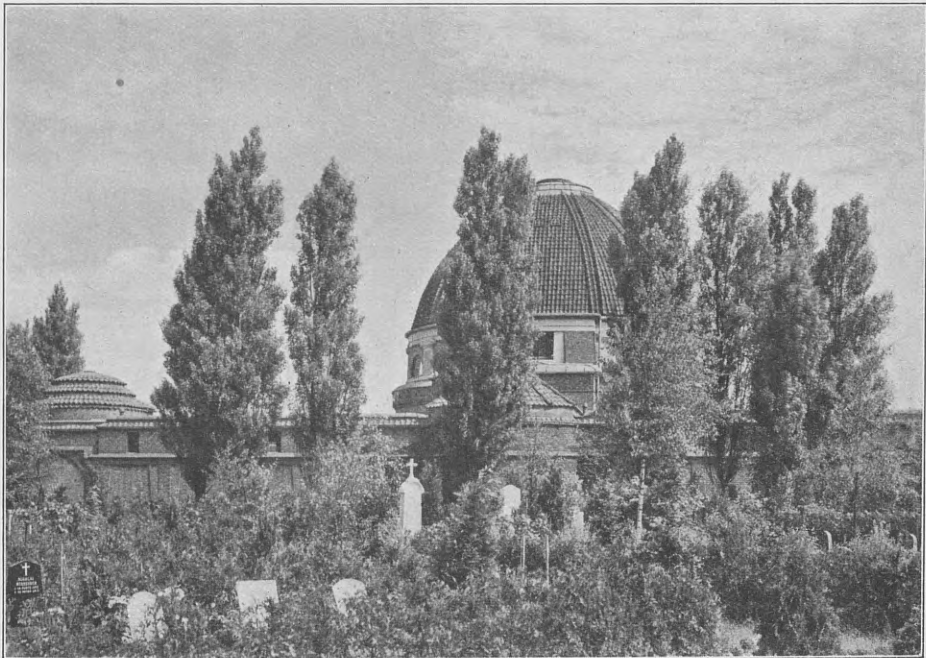

Bispebjerg Kirkegaard.

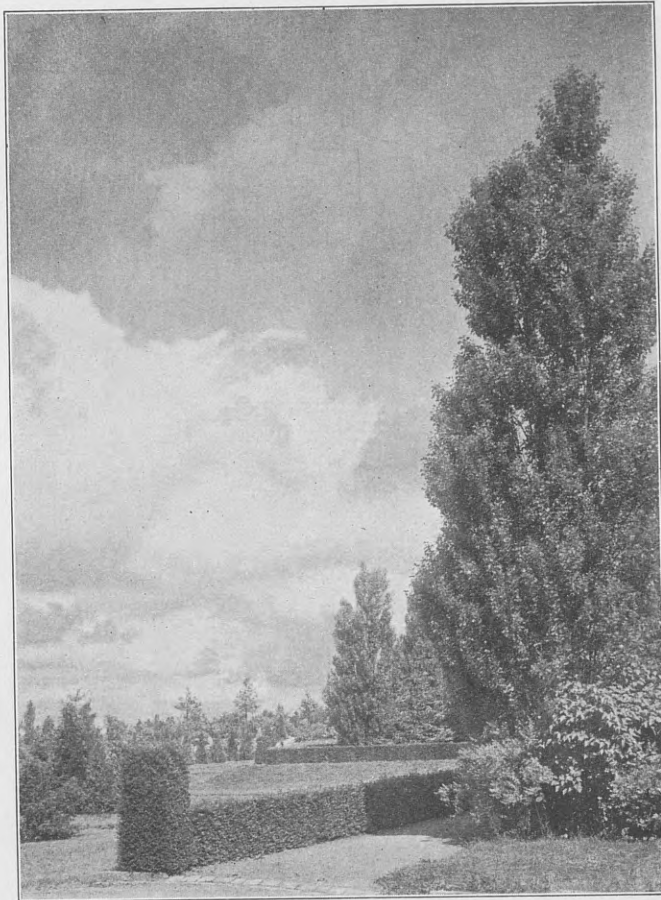

Den midlertidige Træ-Kapelbygning. Bispebjerg Kirkegaard.

Parti af Krematoriet og Urnehaven.

blev opført. Det søndre Kapel byggedes i 1913. For at faa Jord til Anlæg af en Planteskole og for at sikre sig Plads til eventuel senere Udvidelse af Kirkegaarden, købtes i 1915 et Areal af Gaarden Mariehøjs Jorder paa ca. 18 Tdr. Land, beliggende imellem Kirkegaarden og Søborg Mose, til en Pris af 6000 Kr. pr. Td. Land.

Parti af Bispebjerg Kirkegaard.

I Forbindelse med Omtalen af Bispebjerg Kirkegaard kan nævnes, at Begravelsesvæsenet i 1913 af Ligbrændingsforeningen købte det af denne i 1906 paa et Areal, der oprindeligt hørte sammen med Bispebjerg Kirkegaard, opførte Krematorium og overtog dermed Ligbrændingen. Krematoriet er senere blevet udvidet med større Tilbygninger, en ny Urnehale er opført, og paa den Del af Kirkegaarden, der ligger nærmest Krematoriet, er anlagt en Urnekirkegaard.

I Forslaget til Indkøb af et Areal paa Bispebjerg til Anlæg af en ny stor Kirkegaard udtaltes det, at ved Købet af dette Jordstykke kunde det paaregnes, at København vilde være forsynet med tilstrækkelig Kirkegaardsjord indtil henimod Midten af næste Aarhundrede. Endskønt vi endnu ikke er naaet længere end til 1920, er Spørgsmaalet om Tilvejebringelsen af nye Kirkegaardsarealer dog allerede paa Dagsordenen igen. Dersom der ikke forinden skaffes andre Udveje, vil alt, hvad der baade paa Vestre og Bispebjerg Kirkegaarde kan udlægges til Linie- og billig Familiejord, sandsynligvis være brugt i Løbet af en halv Snes Aar. For i Tide at træffe de i saa Henseende fornødne Foranstaltninger, har man paatænkt i Løbet af nogle faa Aar at begynde paa Anlægget af en ny større Kirkegaard paa et Areal ved Roskilde Landevej, beliggende udenfor Gaarden Henriksholm, imellem Landevejen og Jernbanen, som allerede i Forbindelse med andre der omkring beliggende Arealer er indkøbt af Københavns Kommune med det for Øje, senere at overlade en passende Del deraf til Begravelsesvæsenet til Anlæg af en ny Hovedkirkegaard. — Tillige er man stærkt betænkt paa at tilvejebringe nye Kirkegaardsarealer i Sundbyerne paa Amager, da den Udvidelse med ca. 2 Tdr. Land, som Sundby Kirkegaard fik for et Par Aar siden, har vist sig at forslaa altfor lidt i denne meget stærkt voksende Bydel.

Det sidste Skridt, der er foretaget for at skaffe mere Begravelsesplads, er, at Begravelsesvæsenet af Kommunen har erhvervet en Del af det afgravede lave Terræn Vest for Vestre Kirkegaard, delvis mod at afgive et mindre Areal af Kirkegaardens sydlige Del til Udvidelse af en Vej, som paatænkes anlagt der. Det Areal, som her vil blive lagt til Vestre Kirkegaard, er ikke stort af Udstrækning, det er kun ca. 4 Tdr. Land, men det vil utvivlsomt blive af betydelig Værdi for Kirkegaarden. Det er Tanken her at danne et Terrasseanlæg, hvad Arealet, der falder stærkt af mod Syd og Vest, særlig egner sig til, med Skraaninger, Mure, Hække og Trappepartier, som vil kunne afgive Plads til særlig smukt beliggende Gravsteder, samtidig med at det vil blive en Pryd for Kirkegaarden og give den forøget Tiltrækning.

